

ISTRAŽIVANJA I ZAŠTITA STAROG GRADA U HERCEG-NOVOM*

URBANI RAZVOJ I TOPOGRAFIJA NASLEDA

U sklopu studije zaštite i obrade urbanog nasleđa ovo poglavlje prilagođeno je pre svega praktičnom cilju: ono treba da posluži obrađivačima programa i projekata obnove područja Stari Grad u Herceg-Novom: da ih sažeto obavesti o glavnim razdobljima urbanog razvoja, osobenostima gradske strukture, lokacijama važnijih objekata, i stepenu sačuvanosti istorijske arhitekture u današnjem naselju.

Izneti zaključci temeljeni su na rezultatima prethodnih istraživača, pregledu arhivskih planova i na sopstvenim analizama postojećeg graditeljskog fonda.

Brojna pitanja koja se tiču pojedinosti fizičke strukture Novog u pojedinim razdobljima ostaju zasada bez direktnog odgovora, koji će uslediti tek nakon detaljnih ispitivanja sačuvane arhitekture i arheoloških sondiranja. Sa druge strane, za nekadašnje građevine koje su prikazane na starim planovima postoji mogućnost da budu tačno lokalizovane na današnjem planu. Ovo je od najvećeg značaja za dalja izučavanja, kao i za preventivnu zaštitu ostataka od mogućeg oštećenja ili uništenja prilikom budućih radova.

U traganju za sačuvanim graditeljskim ostacima urbane prošlosti Novog neophodno je da se uspostavi međuzavisnost naučno-istraživačkog i operativnog posla, da se kao uvod u svaki zahvat uključi istraživanje iz koga će proisteći uslovi za zaštitu i obradu urbanog nasleđa.

* Ovaj tekst je urađen 1982. godine kao Studija zaštite graditeljskog nasleđa i potom uključen u Urbanistički projekat za obnovu Starog grada, oštećenog zemljotresom 1979. godine. U organizaciji posla sudelovali su Zavod za projektovanje i urbanizam iz Herceg-Novog i Opštinski zavod za zaštitu spomenika kulture iz Kotora. Pored autora, u izradi analiza i dokumentacije učestvovali su arhitekti Boris Ilijanić, Vesna Baćanović, Zorica Čubrović, tehničar Bojan Vučenović, kao i fotografi Nikola Živković i Stevo Lepetić.

U ovoj studiji ukazano je na takve položaje i delove građevina, koje treba detaljno istraživati.

SREDNJEVEKOVNI GRAD (1382 — 1482)

Pisani izvori i druga arhivska građa tačno određuju godinu zasnivanja grada (1382) podignutog po nalogu bosanskog kralja Tvrtka, ciljeve koje je trebalo postići i okolnosti u kojima su oni ostvareni.¹

Ali istovremeno, izvori ne određuju precizan položaj grada, a još manje njegov opseg i strukturu.

Sa druge strane stepen sačuvanosti srednjevekovnih ostataka i njihove istraženosti ne omogućuju pouzdane zaključke o preciznoj lokaciji, sklopu i arhitekturi srednjevekovnog prajezgra Novog.

Postoje naučna mišljenja da se grad Sveti Stefan kralja Tvrtka nije nalazio na položaju Herceg-Novog u okviru zidina, već da je bio bliže Sutorini i položaju solane. Tek za njegovih nasljednika, posebno Hercega Stefana u 15. veku grad se formirao i razvio na položaju koji je zadržan do danas.

Ima, međutim razloga da se ovom pitanju pristupi i na drugi način. Tvrtkov Novi zasnovan je da bi omogućio zaštitu trgovišta soli i druge robe, koja je bila dopremana brodovima ili kopnom. Ovakvo mesto trgovine i razmene nije moralo niti moglo da bude obuhvaćeno zidinama. Ali je moralo da bude štićeno neposrednom blizinom utvrđenja, kao i na mnogim sličnim mestima tokom srednjeg veka.

Po brojnim analogijama da se zaključiti da su prva uporišta gde se jedan grad zasnovao koristila dominantne položaje koji su bili prirodno branjeni: vrhovi brda sa nepristupačnim stranama, obala mora nepristupačna za neprijateljske brodove, rečni tokovi i dr.

¹ Bosanski ban Tvrtko imao je za cilj da na Primorju podigne grad sa pristaništem preko koga bi se razvijala trgovina. Tako je godine 1373. zasnovao Brštenik na ušću Neretve, koji je morao ubrzo da poruši zbog snažnog otpora Dubrovnik. (Đorđe D. Milović, Herceg-Novi kao pomorsko-trgovački grad, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, V, 1956, s. 15—16.)

U Dokumentu izdanom 2. decembra 1382. Tvrtko saopštava: „...»Za vrijeme mog boravka nađe mi kraljevstvo u Primorju, u župi dračevičkoj pogodno mjesto za podizanje grada. I tada pozvah u pomoć Gospoda Boga i svetog velikog mučenika i arhidakona Stefana, kao što i gore rekoh. I u ime njegovo sazidah grad na rečenom mjestu i dadoh mu ime sv. Stefan. I tu bješe reklo mi kraljevstvo da ću postaviti slanicu i da bude trg za prodavanje soli.« (Marija Crnić-Pejić, Herceg-Novi u Dubrovačkom arhivu, Boka 13—14, Herceg-Novi 1982, s. 55—70).

Osnovni hronološki podaci o Novom od osnivanja do kraja mletačke vlasti nalaze se u publikaciji: Tomo K. Popović, Herceg-Novi, Istorijske bilješke, knjiga prva, 1382—1797, Dubrovnik 1924, (fototipsko izdanje, Herceg-Novi 1982).

U Novom, položaj koji je mogao imati takve prirodne »pre-dispozicije« za podizanje srednjevekovnog utvrđenog grada jeste strma hridina nad samim morem nad kojim je Kastel (Forte Mare). Ona dominira neposrednom okolinom. Tačka spoja sa susjednim prostorom je na severnoj strani gde je ulaz u Kastel, a kasnije Porta marina. Prema toj tački vodili su putevi iz raznih pravaca, što je zadržano i tokom kasnijih vekova.

Ispod Kastela-Grada moglo se razvijati podgrađe, kasnija città bassa. Relativna nepodesnost obale za pristajanje brodova, mogla se koristiti istovremeno kao odbrambena prednost. Kasniji mletački planovi pokazuju brodove usidrene kraj obale, kao i magacine na položajima prema današnjem pristaništu.²

Od kastela nad morem teren se penje prema položaju Kanli-kule, i visinski dominira. Za onoga koji je držao i grad i okolnu teritoriju pod svojom vlašću, ovo nije moralo da predstavlja rizik.

Na severnoj strani Forte-Marc ugrađeni su blokovi sa reljefima koji se mogu staviti u doba bosanske države, što takođe ide u prilog ovakvoj ubikaciji.

Pored toga, delovi nižih odbrambenih zidova nevelike debljine pokazuju odlike i tehniku gradnje karakteristične za vreme kada se upotrebljavalo hladno oružje, što se može odnositi i na kraj 14. veka.³

Pojedini istraživači Novog ukazuju na moguće ostatke odbrambene arhitekture antičkog porekla. Ako su ostaci takvog utvrđenog položaja postojali još u 14. veku, onda se u tome može naći razlog više za izbor koji je učinio Tvrtko.⁴

² Pitanjima pristaništa u Novom bavio se mr Ilija Pušić u radu: Hercegovačka luka i pristanište u srednjem vijeku, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru XXVII—XXVIII, Kotor 1979—1980, s 25—35. Topografski uslovi i otvorenost položaja prema delovanju juga nisu dozvoljavali formiranje pristaništa ispod grada, od osnivanja do kraja turske vladavine. Kao luka i pristanište korišćen je akvatorij sutorinskog zaliva, gde je bilo moguće formirati mula na drvenim šipovima u blizini solane. Brodovi su ispod grada mogli biti jedino sidreni po mirnom vremenu, dalje od obale, pa je prekrcaj vršen barkama. Tek su izgleda Mlečani počeli formirati lukobran i pristanište, koje je potom izgradila Austrija na današnjem položaju.

U vreme Mlečana predeo kod kasnije železničke stanice zvao se »alle stangate«, što označava molo od drveta na dva reda kolaca preko koga se pristupalo usidrenim brodovima. (Petar Sager, Komentar i dopuna opisa Herceg-Novog i Boke po Evliji Čelebiji 1664. godine, Boka 4, 1972, 213-224.)

³ Periodu bosanskih vladara I. Pušić pripisuje deo odbrambenog zida podignutog nad strmom stenom sa južne strane utvrde Forte Mare. Zid je izveden od omanjih komada kamena vezanog sa puko kreča. Prema obliku strelnice autor datuje u sredinu 15. veka, kada su namesto balistri već bili izbacivani kameni projektili. Oslobođajući mletačka vrata na drugoj strani I. Pušić je otkrio sekundarno upotrebljen kameni blok obrađen motivima grbova bosanske vlastele. (Ilija Pušić, Herceg-Novi medieval. L'urbanisme de Herceg-Novi jusqu'à la prise par les Turcs en 1482, Balcano Slavica 7, s. 35—36.)

⁴ O mogućoj trasi rimskog puta kroz Boku i postojatju stanice na položaju današnjeg Novog raspravljalo je nekoliko autora.

Pavle Mijović (Srednjevekovni gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori, Urbani razvoj Crne Gore u antičko doba, Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori,

Veoma kratak vremenski raspon od svega nekoliko meseci od odluke i otvaranja radova na gradu do početka funkcionisanja trgovišta može se objasniti, ne novogradnjom, već korišćenjem prirodno zaštićenog položaja i eventualnih ostataka starijih odbrambenih objekata. Takođe, i mogućom primenom drveta za gornje delove konstrukcije. Poznato je da je drvo kao građevinski materijal bilo korišćeno dugo vremena i u starim primorskim gradovima tokom srednjeg veka. Da bi se izbegli masovni požari, gradski statuti branili su dalje podizanje delova kuća u ovom materijalu. U takvim okolnostima prirodno je očekivati da su graditelji iz bosanske države primenili drvo kao tradicionalni građevinski materijal kojim su dobro vladali.

Time bi se istovremeno moglo objasniti da su mnogi elementi prve arhitekture Novog iz vremena kralja Tvrtka ubrzo nepovratno iščezli. Mogli su preostati samo delovi zidina i substrukcije drugih građevina gde je korišćen kamen. Konačno, za deset godina koliko je proteklo od osnivanja Novog do Tvrtkove smrti, pod okolnostima, pretećeg protivljenja i monopola moćnijih suseda, nije se ni moglo mnogo toga podići.

Iznete pretpostavke imaju dvojak cilj. One ukazuju na mogućnost da su nukleus srednjovekovnog Novog traži na položaju koji se danas naziva Forte-Mare. Sa druge strane upozoravaju na neophodnost da se izvrše temeljitiji istražni radovi, pre pristupanja asanaciji utvrđenja i posebno adaptaciji njegovih prostora za savremeno korišćenje, kako bi se sprečilo uništenje neponovljivih dokaza o nastajanju grada.

Kako se Novi dalje razvijao pod vladavinom Tvrtkovih naslednika Sandalja Hranića i osobito Hercega Stefana tokom 15. veka može se doznati iz sačuvane arhivske građe. U njoj se govori o razvijenom gradskom naselju, manufakturnim radionicama, zgradama, palatama, javnim objektima. Za ovo razdoblje od devedeset godina, do kraja vladavine domaćih gospodara, danas na terenu ne

Beograd—Ulcinj 1975, s. 55 i d. (smatra da je rimska stanica mogla zauzimati položaj današnjeg Herceg-Novog, odakle su se putevi račvali: jedan trajektom do Rosa i dalje poluostrvom Luštica prema Budvi, a drugi prema Risnu i odatle ka Nikšiću. Kao jedan od dokaza Mijović nalazi krupne kvadere u kulama prema moru, u čemu vidi i sličnost sa Budvom.

Mirko Kovačević u istoj knjizi (s. 146—148) daje analizu nastanka pojedinih delova fortifikacija u Herceg-Novom. I on u odbrambenom pojasu uz more nalazi ostatke koji bi mogli biti znatno stariji od osnivanja Tvrtkovog Novog. Ne isključuje mogućnost sačuvanih tragova antičkog Traiectusa. (Resinium)

Dr. Slavko Mijušković sklon je da Resinium locira na položaju današnjeg naselja Rose (O rimskoj cesti kroz Boku Kotorsku, Boka I, 1969, 33—51).

L. Pušić je došao do zaključka da je postojao morski prelaz, trajekt na ulazu u Boku između rta Kobilja i mesta Rose. Odatle je put nastavljao prema Budvi preko Luštice i Grbaljskog polja. Obalna mesta u Boki bila su povezana morem i lokalnim putevima. (Antičke komunikacije kroz Boku Kotorsku u svetlu novijih otkrića. Putevi i komunikacije u antici, materijali XVII, Peć 1978, s. 145—153.)

postoje dovoljni ostaci na osnovu kojih bi se mogla pouzdano izvesti idejna restitucija urbanog sklopa.⁵

Prvo pitanje koje se postavlja je opseg grada do njegovog prelaska u turske ruke. Da li je srednjevekovni Herceg-Novi obuhvatio već teritoriju unutar bedema koju je kasnije zadržao pod Turcima i Mlečanima. Da se odgovori na ovo pitanje potrebno je ustanoviti ostatke srednjevekovnog utvrđenja u Kanli-kuli.

Zapadni gradski zid kako je prikazan na mletačkim planovima i vedutama nije imao kule već samo nekoliko preloma, koji su tokom srednjeg veka rađeni da bi se obezbedila bočna zaštita i sprečio pristup. (tzv. klešta-tanaglie). Ravni zidovi, bez eskarpi kako ih prikazuju mletački autori, mogu odgovarati srednjevekovnoj fortifikaciji sa dominantnom primenom hladnog oružja.

Istočni gradski zid mogao je imati u to vreme pravougaone kule. Pojedini istraživači poligonalni postojeći oblik pripisuju Turcima. Ovdje je otvoreno pitanje porekla bedema koji je bio podignut više u polje, i čiji se ostaci prikazuju na mletačkim planovima kao »vestiggi mura antica«. Detaljnim ispitivanjima sačuvanih delova, kao i primenom arheoloških iskopavanja, treba utvrditi njihovo poreklo i eventualnu ulogu u srednjevekovnom gradu.

Poprečni bedem koji je delio grad na gornji i donji, odnosno grad i podgrade mogao je takođe nastati u srednjem veku kao i u drugim sličnim naseljima.

Reljef terena na kome je podignut Novi, a takođe i njegova mestimična labilnost nesumnjivo su uticali na opseg grada, trasi-ranja perimetra, i pravilnost unutrašnje strukture.

Pojedini građevinski blokovi duž zapadnog bedema i pod Kanli-kulom imaju relativnu pravilnost. Tu su i insule oblikovane zgusnutoj gradnji zatvorenih regulacionih linija, što je karakteristično za srednjevekovna gradska naselja unutar pojasa utvrđenja.

Na manjem broju starih kuća pojedini delovi odaju slog karakterističan za građenje u toku 14. i 15. veka. Na nekoliko fasada utvrđena je primena (verovatno sekundarna) kamenih okvira otvora, koji nose nesumnjive oznake opusa kakav je rađen u doba romanike i romanogotike do početka 15. veka.

Na osnovu izvršenih terenskih opažanja određeni su objekti i delovi fasadnih zidova sa kojih bi trebalo skinuti naknadne malterne slojeve, da bi se proverile pretpostavke o njihovom mogućem starijem i eventualno srednjevekovnom poreklu.

⁵ U gradu je postojao Hercegov dvor, kuće vlastele, kancelarije i dr. Ispod grada formirano je podgrade-suburbium, koji se javlja u dokumentima od 1423. godine. U gradu su živeli: sudije, auditor, kaštelani, članovi veća, zatim zapovednik flote, lučki kapetan, zakupnik carine, poslovođa tkalačke manufakture. (Božidar Đondović, Herceg-Novi u srednjem vijeku, Boka 13—14, 1982, 47—49.)

O srednjevekovnom Novom nalaze se podaci i u sledećim radovima: Dr Bogumil Hrabak, Herceg-Novi u doba bosansko-hercegovačke vlasti (1382—1482), Boka 10, 1978, 7—30; Dr Vaso Tomanović, Iz toponomastike Boke Kotorske, Boka 2, 1970, 213—229. Isti: O toponimu Herceg-Novi, Boka 13—14, 1982, 173—174.

Restitucija unutrašnjeg sklopa srednjovekovnog grada predstavljaće složen i posao koji traži više vremena i usaglašeno tražanje kako za nadzemnim ostacima tako i na temeljnim delovima ispod kasnijih gradnji.

S tim u vezi stoji i pitanje društvenog centra grada javnog trga sa objektima kulta i javnih namena. Može se očekivati da će nedavno obavljena arheološka istraživanja izneti na svetlo nove činjenice i saznanje koji mogu omogućiti dalje rasvetljavanje urbane strukture Herceg-Novog u toku 15. veka.

NOVI POD TURCIMA (1482 — 1687)

Grupa mletačkih planova Novog sa kraja 17. i početka 18. veka pokazuje strukturu i stanje nedavno osvojenog turskog grada, kome novi gospodari nisu još bitnije promenili lik i sadržaj.

Poređenjem prikazanog grada sa današnjim stanjem, može se ustanoviti da je Novi tada već imao opseg koji zaprema sadašnje područje Stari Grad unutar zidina.

Teritorija je bila izdvojena poprečnim bedemom na dva osnovna dela gornji i donji grad nad kojima dominiraju dve tvrđave-kastela.⁶

Unutrašnja struktura ističe se nepravilnom mrežom ulica, koja je prilagođena konfiguraciji terena.

Dvoja su glavna gradska vrata na bedemima. Jedna povezuju grad sa morskom obalom (Porta di Marina), a druga sa kopnom i predgrađem na zapadnoj strani (Porta del Borgo). Na istočnoj strani označena su i treća — Peraška vrata.

U središtu gornjeg grada je trg nepravilne osnove. Na njegovoj severoistočnoj strani je prostran objekat na čijoj je osnovi upisano Domo (Gradska crkva), koja je ovde uspostavljena preuređenjem nasleđene islamske bogomolje-džamije. Urtana osnova odgovara rasporedu Džamije: Centralni prostor kvadratne osnove orijentisan svetištem prema jugoistoku (Meki). Trem na suprotnoj strani pokriva ulaz. Na sastavu ova dva osnovna dela-minare. Na trgu kraj džamije česma (šedrvan) označena kao fontana.

Plato trga bio je u tursko vreme zaravnjen nasipanjem. O tome svedoči sačuvan visoki potporni zid sa jugoistočne strane, koji nad eskarpom ima kordon venac, a po tehnici gradnje liči na druge delove utvrđenja (Kanli kula).

⁶ Evlija Čelebija u svom putopisu iz 17. veka beleži i sledeće podatke o Novom: Grad je dvostruk, unutrašnji je četvorougao, dvostruka gvozdena kapija na jugoistočnoj strani vodi u veliki Novi. Ima 130 kuća koje su pokriveno keramikom i lisnikom. Jedna je džamija Abul-feta. Postoje stovarište za hranu, cisterne, oružnice, stražarnice. (Maksim Zloković, Turci u Herceg-Novom, Boka 2, 1970, s. 88).

Dr Bogumil Hrabak, Herceg-Noví kao turska pomorska baza i gusarsko gnezdo, Boka 9, 1977, 41—82.

O gradnji utvrđenja pod Turcima pruža podatke Maksim Zloković u gorenavedenom radu, na str. 64 i dalje, prema arhivskim dokumentima sa početka 16. veka i opisima E. Čelebije.

Koji su i kakvi objekti okružavali trg krajem 17. veka, ne vidi se na planovima. Analize kuća na zapadnoj strani pokazuju da bi one mogle pripadati turskom periodu gradnje, po svojim osnovnim volumenima i dimenzijama otvora.

Južno od trga je veliki kompleks u kome je početkom 18. veka bila rezidencija mletačkog Providura. Može se sa razlogom smatrati da Mlečani nisu podigli ovu rezidenciju 10—15 godina posle zauzeća Novog, kada su bili suočeni sa brojnim problemima obnove grada razorenog zemljotresom 1667. i borbama 1687. Oni su jednostavno i ovde, kao i u drugim sličnim okolnostima, preuzeli sedišta prethodnika uz neophodne radove.

Iz ovoga se može zaključiti da je i pod turskom upravom na tom položaju mogao biti značajan ansambl rezidencijalno-upravne namene: palata zapovednika ili kakvog velikodostojnika.

Istočno od ovoga bloka uertan je objekt sa oznakom kupatila (bagno). Recentna arheološka istraživanja otkrila su na tom položaju ostatke amama sa hipokaustom i drugim elementima karakterističnim za doba Turaka u našim krajevima.

Treći kompleks javnih građevina i prostora nalazio se nad poprečnim gradskim zidom između grada i podgrađa. Slobodan prostor-trg flankirao je na zapadnoj strani ugao pomenute palače Providura, a na suprotnoj druga džamija u čijoj je osnovi upisano Moschea. Osnovna orijentacija trakta je ista kao i kod gornje turske bogomolje. I ovde je uertano minare.

Nedavnim iskopavanjima otkriveni su ostaci ove džamije. Na osnovu analize arhivskih planova, dosadašnjih arheoloških sondiranja, kao i analiza sačuvanih delova arhitekture nad zemljom može se zaključiti da je za urbanizam Novoga krajem turske vladavine u 17. veku karakteristično postojanje dva trga sa džamijama između kojih se nalazio rezidencijalni kompleks sa javnim amamom u neposrednoj blizini.

Od arhitekture iz turskog vremena nad zemljom su očuvani pojedini delovi duž ulice M. Vojnovića, koji bi odgovarali položaju zapadne strane nekadašnje rezidencije.

Na području Donjeg grada ili podgrađa (Città bassa, Cittadella) stari mletački planovi sa granice 17. i 18. veka označavaju posebno važnije komplekse i građevine. Ispod poprečnog gradskog zida je objekt bolnice (Spedale) uz Samostan Kapucina (Padri Cappuccini). Moguće je da su i na ovom položaju stariji građevinski objekti, nasleđeni i pregrađeni za nove funkcije, što bi trebalo utvrditi detaljnim terenskim ispitivanjima.

Kraj središta Donjeg grada, na raskršću ulica uertan je objekt u čijoj je osnovici tekst nečitak na fotoreprodukciji, ali se čini da je napisano Moschea Vecchia-Stara džamija. Na pojedinim perspektivnim prikazima grada na ovom mestu vidi se objekt, koji liči na džamiju sa minaretom.

U susednom, južnom bloku nacrtana je zgrada kvadratne osnove sa aneksom koji može biti pokriven krstanim svodovima. U osnovi piše Forno (peč-pekar),

Ostali objekti nisu određeni po tadašnjim ili ranijim funkcijama iznad obalne baterije (Batteria da Mare).

Karakteristično je da na prostoru uz Forte Mare nisu prikazani nikakvi objekti. U severozapadnom uglu Donjeg grada ispod poprečnog bedema je kompleks zgrada sa nejasnim tekstom (Casa di.....?).

Ostali objekti na području omeđenom gradskim bedemima nisu izdvojeni ni grafički ni tekstom. Na pojedinim planovima označene su samo konture blokova mahom nepravilnih regulacionih linija. Uz istočni bedem blokovi su izgleda kao i danas bili poluzatvoreni, tj. izgrađeni prema unutrašnjoj ulici, a odvojeni slobodnim pojasom od gradskog zida.

Vodovodna mreža

Osnovna vodovodna mreža imala je dva glavna toka, povezana sa dva izvora, što je prikazano na planu sa početka 18. veka. Jedan izvor nalazi se van područja grada obuhvaćenog zidinama, prema severozapadu. Kanal je ulazio u grad na mestu gdje se sa glavnim bedemom spajao upravni na čijem je kraju potkovičasta kula. Odavde je bio trasiran prema trgu, gdje je napajao fontanu (šedrvan) i nastavljao trasom ulice (danas M. Vojnovića) koja je ograničavala palatu u središtu grada sa zapadne strane. Kraći ogranci snabdevali su okolne zgrade. Drugi krak ovoga istog vodotoka obilazio je Palatu sa severne strane ispod trga i nastavljao niz ulicu (danas M. Cara) dotičući amam. Potom je prelazio preko donjeg trga kraj druge džamije. Probijao se kroz poprečni gradski bedem ispod poligonalne kule i ukoso do ulaza u Forte Mare, a odavde kroz donji grad prema polubastionu uz more (Batteria, Mezzaluna), gdje se voda izlivala u more. Čini se da je pri dnu Donjeg grada postojao neki rezervoar za snabdevanje okolnih kuća i stanovnika.

Drugi izvor nalazi se na položaju Karača. Vodovod je odavde tekao uz unutrašnju stranu istočnog bedema prema uglu bolnice, doticao Kapucinski samostan, građevinu koja je na planu možda označena kao stara džamija, prolazio blizu pekare i dospevao do polubastiona (Batteria) na istom mestu gde i prvi kanal.

Na ovaj način bili su snabdeveni svi najvažniji javni, kulturni i drugi komunalni objekti iz glavnih kanala, a ostale stambene zgrade iz sporednih ogranaka.

Na nekim starim planovima označena su mesta cisterni u Kastelima: Kastel uz more (Forte Mare) mogao je biti snabdevan izvorskom vodom, kako pokazuje trasa vodovoda, što je s obzirom na reljef terena bilo moguće.

U legendi su navedene i druge pojedinosti, ali su nečitke na raspoloživim fotokopijama.

Varoš

Na prostoru zapadno od grada prema kopnenim vratima postojao je u 17. veku deo neutvrđene varoši oko trga.

Na planovima sa početka 18. veka označen je Borgo (varoš, predgrađe, burg). Na trgu okruženom blokovima zgrada spajaju se putevi koji vode iz pravca Kotora, Dubrovnika, sa obale uz Forte-Mare gde su magacini. Sa maloga trga-proširene ulice ulazi se u grad kroz vrata od burga (Porta del borgo).

Svakako da ova aglomeracija izvan zidina, (*«fuori le mura»*) duguje svoje poreklo vremenu starijem od početka 18. veka. Ovde je besumnje bila u tursko vreme čaršija sa pazarom, okružena radnjama zanatlija i magazama trgovaca, mesto gde se roba dopremala i preprodavala.

Poseban ogranak puta povezivao je ovo poslovno središte sa *«morskim»* vratima i obalom duž koje su podignuta skladišta.

Varoš je bila šticeana neposrednom blizinom gradskih zidina i utvrđenja među kojima se ističe isturena potkovičasta kula, koja dominira nad burgom i ulazom u grad.

Na širem prostoru postojale su manje grupacije zgrada. U legendi jednog plana navodi se džamija van područja grada (*Moschea fuori de recinti*).

Druga džamija prikazana je unutar utvrđenja *«Spanjola»* koje se na pojedinim planovima nazivalo Gornji grad.

Mletački planovi beleže i položaj novoga Lazareta, zapadno od grada, iz čega posredno proizilazi da je postojao i stariji.

Razaranja

Poređenjem arhivskih planova iz 17. i sa početka 18. veka, može se zaključiti da je Novi imao sve bitne elemente odbranbenog pojasa koji su tokom mletačke vladavine potom popravljani i prilagođavani novom oružju i načinu odbrane.

Mlečani su osvojili od Turaka utvrđen grad čije su fortifikacije pretrpele značajna razaranja, naročito izazvana zemljotresom 1667. godine, a delimično i borbama 1687.⁷

Na jednom planu iz 1700. godine, prikazana su oštećenja bedema i razarajuća pomeranja tla.

Najveći stepen razaranja izazvan je bio kretanjima tla koja, ni u vreme kada su ovi planovi načinjeni, nisu prestala. Ističu se mesta gde su se pojavile pukotine i klizišta koja su još bila aktivna. Na situaciji je prikazana trasa starog napuštenog dela odbranbenog perimetra koji se pružao od bastiona Sv. Jeronima prema moru. Od pomenutog ugaonog bastiona prema tzv. Peraškim vratima bedem je takode bio u velikoj meri uništen, a široka provala je bila ograđena palisadama. Autor plana beleži mnoge pukotine u terenu (*molte fisure nel terreno*) na prostoru istočno od grada. Novi je bio teško pogoden zemljotresom, a njegova utvrđenja pro-

⁷ Februara meseca 1663. godine u Novom se dogodila eksplozija velike količine municije i barutnog praha. (Dr Bogumil Hrabak, *Novljani i uličijski gusari (1571—1687)*, Boka 13—14, 1982, s. 91).

valjena u neposrednoj blizini tzv. Peraških vrata, gde su napadači našli najslabiju tačku odbrane kao pravac svoga prodora.

Iz opisa utvrđenja može se doznati da su pojedini delovi bili oštećeni tokom rata dejstvom topova i požarima. Tako je Kastel uz more bio zapaljen od mletačkih napadača (Castello di mar incendiato da una bomba della nostra). Bila je spaljena i jedna veća kula (Torrione bruciato delle nostre Batterie).

Važno je istaći da su sve zgrade označene kao oštećene na površini između Kanli-kule i ugaonog bastiona kojem su Mlečani dali naziv S. Jerolima i Peraških vrata.

MLETACKI CASTEL NUOVO (1687 — 1797)

Mlečani su osvojili od Turaka teško oštećeni grad i besumnje su morali uložiti znatna sredstva i duže vreme da saniraju stanje pre svega na fortifikacijama.

Najobimniji radovi predstojali su na istočnoj strani grada, gde je došlo do klizanja temeljnog tla i obrušavanja bedema izazvanog zemljotresom i produženim procesom osipanja zemljišta, što se ističe na mletačkim planovima.

Može se zaključiti da je pod Mlečanima obnovljen bedem između toriona Sv. Jerolima i položaja sa Peraškim vratima.

Tada su morala biti izvedena ojačanja na Kanli-kuli koja je na više mesta pokazivala jake pukotine različitog vremenskog porekla.

Prilikom borbe sa Turcima goreli su objekti na Kastelu nad morem, pa je Mletačka obnova svakako obuhvatila rekonstrukciju prostora za posadu i krovova nad delovima Kastela.

I na drugim kulama i delovima bedema, sudeći prema starim planovima, bila su izazvana nagnuća i pomeranja iz ravnoteže, posebno na severoistočnom delu perimetra.

Uporednom analizom pomenutih delova utvrđenja koje su Mlečani obnovili, moći će da se utvrdi njihova tehnika gradnje i razlike u odnosu na turski graditeljski opus. Na nekim delovima posao utvrđivanja porekla može da potraje i duže, s obzirom na to da su zidine obrasle vegetacijom.

Mlečani su držali Novi u vreme kada su u mnogim gradovima pod njihovom dominacijom vršene adaptacije starijih utvrda radi povećanja otpornosti na udar projektila. Ponegde su stari torioni popunjavani zemljom, ili su srednjevekovni bedemi služili kao potporni zidovi za terrapicinate, tj. zemljane nasipe debljine više metara obložene kamenim skarpama. Na širokim platformama bastiona i kortina postavljeni su topovi iza niskih parapeta sa otvorima.

Na ovakve nasipe može se danas naići u bastioniranim delovima utvrđenja.

Na pojedinim starim planovima prikazan je predlog za izgradnju novog spoljašnjeg pojasa bastiona sa rovovima. Ovaj pojas

trebalo je da obuhvati grad, varoš, lazaret, Španjolu i novo pristanište u malom zalivu, zapadno od lazareta (uz breg sa donedavnim železničkim tunelom).

Na drugom planu pojas bastiona obuhvata samo grad, ali je ovde projektovano pristanište ispod donjeg grada sa dva lučna mola i potpornim zidom kod Mezalune (Torriione al Mare).

Mlečani su, kako iz ovoga proizilazi, imali nameru da modernizuju utvrđenja i da njihovim spoljašnjim pojasom obuhvate šire područje grada u pravcu gde se naselje širilo. U prvoj verziji bilo bi zaštićeno i pristanište na novoj lokaciji uz Lazaret, a prema drugoj pristanište bi se podiglo ispod samog grada.

Sve ove ideje ostale su u fazi projektovanja.

Za promene u sasom naselju instruktivni su planovi rađeni kratko vreme po mletačkom osvojenju Novog.

Mlečani su nasledili od Turaka nekoliko džamija, od kojih su onu na glavnom trgu pretvorili u crkvu (Domo). Izgleda da je i druga džamija nad poprečnim gradskim zidom bila »posvećena« i da je mogla biti barem u prvo vreme u funkciji crkve, povezana sa formiranjem samostana Kapucina.⁸

Kompleks Providurove palate označen na starim planovima sa početka 18. veka u centralnom području grada, takođe je besumnje nastao u sklopu nasleđenog turskog ansambla. Njegov južni deo (u kome se do sada nalazio Sud), pokazuje oznake skromnog i poznog baroka, 18. veka. Arhitektonsko rešenje sa zasvedenim prizemljem i dvorištem upućuje na mogućnost da je pripadao mletačkom upravom kompleksu.

Od značajnijih baroknih gradnji podignutih vladavinom Venecije isticala se ona uz bedeme, a nasuprot palati Providura (dodasa Galerija). Terenske analize pokazuju na više mesta delove zgrada koje imaju pojedine elemente baroka, ili se po opštim oblicima mogu uključiti u 18. vek. O tome su dati detaljniji podaci u sklopu obrade pojedinačnih objekata.

Aglomeracija van bedema, varoš koja je postojala pod Turcima, u doba mletačke vladavine širila se i nadograđivala.⁹

Arhitektura pojedinih kuća oko centralnog područja sa trgom pokazuje rešenje i oblike karakteristične za 18. vek.

Mlečani su izvodili radove na staroj vodovodnoj mreži. Na arhivskim planovima označeni su obnovljeni podzemni kanali koji su mogli biti presečeni prilikom zemljotresa 1667. ili borbi oko Novoga.

⁸ Maksim Zloković, Mletačka uprava u Herceg-Novom, Boka 3, 1971, s. 34; »Manastir Sv. Frana počeo je izgradnjom za vrijeme mletačke vlade i to 1688. godine na razvalinama jedne omanje džamije. Manastirska crkva bila je prvobitno posvećena Sv. Bogorodici (Sv. Marija), a zatim Sv. Franu. U manastiru su bili smješteni fratri kapucinskog reda, koji su radili u obližnjoj vojnoj bolnici, a koji su takođe imali i svoju školu...«

⁹ Dr Slavko Mijušković, HercegNovski lazaret i zdravstveni kolegij, Boka 4, 1972, s. 5—14; M. Zloković, Zdravstvene ustanove u HercegNovskom kraju u vrijeme Mletačke Republike, Boka 13—14, 155—171.

POD DOMINACIJOM AUSTRIJE (1797 — 1918).

U Novom, kao i mnogim drugim primorskim gradovima srednjevekovnog porekla, tokom 19. veka nastajale su prostorne i strukturalne promene, koje su dovodile i do razaranja tradicionalnih graditeljskih sklopova.

Gubljenjem odbrambenog značaja rušeni su pojedini sektori bedema da bi se na njihovim položajima podizale poslovne ili stambene višespratnice. To se u Novome dogodilo tokom prošlog veka duž trase zapadnog bedema, prema varoši. Ova topografski isturena pozicija u najužem centru nudila je funkcionalne povoljnosti. Tako je viševekovno pročelje grada, srednjevekovni bedem bio postepeno zamenjivan fasadama novih kuća, koje su dominirale u panorami, što se može pratiti na starim fotografijama.

Unutar istorijskog sklopa izdvojene su nadogradnje starih kuća, njihovo povezivanje u veće celine stambenih blokova i višespratnica za rentu.

Na mnogim drugim zgradama vršene su manje ili veće pregradnje u granicama nasleđenih gabarita, ne remeteći staru parcelariju i mrežu ulica.

Stari planovi i vedute sa kraja 18. veka ili sa početka 19. pokazuju stanje grada kakvo su za sobom ostavili Mlečani, uz manje promene nastale pod novom upravom. Na položaju nekadašnje palate Providura tada je postojala kasarna. Na trgu je nacrtana osnova nekadašnje džamije preuređene za vreme Mlečana u crkvu. Prikazana je i druga džamija. Ovakvo stanje sa početka 19. veka izmenjeno je kada je nekadašnja džamija srušena, a kraj njenih ostataka podignuta crkva Sv. Jeronima, u današnjem obliku.

Početak ovoga veka mogla je biti srušena džamija na gornjem trgu da bi kraj njenih ostataka bila izgrađena sadašnja crkva Sv. Arhanđela Mihaila.¹⁰

U JUGOSLAVIJI

Tokom ovoga veka nastavlja se širenje naselja na novim područjima sa težištem društvenih funkcija duž ulice-trga nekadašnje varoši (borgo).

Uporedo sa tim jenjavaju životne, a sa njima i graditeljske aktivnosti unutar nekada utvrđenog grada.

Podižu se pojedine kuće na perifernim delovima sa povoljnijim uslovima za stanovanje, boljom mikroklimom i otvorenim vizurama.

Izvode se brojne manje preinake na fasadama i u enterijerima starih zgrada.

Na jugoistočnom delu koji je bio ugrožen pomeranjima zemljišta posle zemljotresa u 17. veku podižu se nove kuće, kao i unutar nekadašnjeg Donjeg grada ispod kolskog puta.

Posle zemljotresa 1979. podignuto je nekoliko stambenih porodičnih zgrada na slobodnim parcelama.

¹⁰ Pravoslavna crkva Sv. Mihaila Arhanđela podignuta je u srpsko-vizantijskom stilu oko 1900. god. po nacrtu inž. Milana Karlovca, Niko Luković, Boka Kotorska, Turistički vodič, s. 28.

STILSKO-HRONOLOŠKA PRIPADNOST

Za obeležavanje stilsko-hronološke pripadnosti pojedinih delova graditeljskog fonda određena je sledeća periodizacija:

- 1.) Srednjovekovna arhitektura (bosansko-hercegovački vladari),
- 2.) Gradnje iz perioda turske vladavine,
- 3.) Objekti podignuti pod mletačkom upravom (barok),
- 4.) Gradnje iz perioda austrijske uprave (neostilovi, elektika),
- 5.) Arhitektura od 19 — 20. veka,
- 6.) Novogradnja (posle zemljotresa 1979).
- 7.) Bez oznaka o stilsko-hronološkoj pripadnosti Spolie, natpisi.

2. Srednjovekovna arhitektura bosansko-hercegovački vladari od 1382 — 1482).

Stogodišnje razdoblje domaćih vladara vremenski obuhvata raspon kada se u srednjovekovnim gradskim komunama na Primorju gradilo sa stilskim obeležjima romanogotike u 14. veku i zrele gotike u 15. veku.

Uporednim analizama brojnih sačuvanih srednjovekovnih delova tj. građevina u drugim gradskim naseljima, posebno u Kotoru, mogu se uočiti i utvrditi graditeljski »opusi«, ne samo u izrazitim stilskim oznakama kao što oblici otvora, profilacija, dekorativna plastika, već i u slogu zida, fakturi obrađene kamene površine, obradi fuga i sl.

U Herceg-Novom koji nema nijedan sačuvan objekat iz ovoga doba, upravo navedene tehničko-zanatske oznake gradnje mogu biti početni i jedini raspoloživi putokaz za stilsku i vremensku determinaciju.

Primenjujući ovakav način raspoznavanja prema analogijama iz drugih gradova Primorja, moglo se ustanoviti ili samo naslutiti srednjovekovno poreklo arhitekture na sasvim ograničenom broju kuća.

Među uočenim tragovima arhitekture mogućeg srednjovekovnog porekla izdvaja se onaj na kući čiji dosije nosi broj 8 A. Na severnoj fasadi zidanje je izvedeno sitnijim duguljastim blokovima, a okvir nekadašnjeg otvora sastavljen od ravnih blokova čije su unutrašnje ivice neravne, a lice optočeno glatkim trakama. Ovakva tehnika može se videti na arhitekturi nastaloj tokom 14. veka, koja nosi obeležja romanogotike. Sličan je nalaz i na kući Br. 32 sa crvenim blokovima na fasadi.

Prizemni delovi kuće (dosije br. 5) po tehnici gradnje mogli bi takođe poticati iz srednjeg veka.

Treći označeni objekat stambene arhitekture nalazi se u središnjem delu naselja, (Br. 37.). Ovde su potrebna detaljnija istraživanja unutrašnjosti i u temeljnoj zoni (ispitivanje nekadašnje nivelele poda prizemlja i sl.)

Da bi se mogao sa većom sigurnošću utvrditi »ključ za dešifrovanje« stilske pripadnosti i ostataka hronologije srednjevekovne arhitekture u Herceg-Novom, mora se proširiti broj potencijalnih objekata.

Sa druge strane arheološkim iskopavanjima treba otkriti prizemne temeljne delove porušenih srednjevekovnih građevina. Uoprednom analizom nalaza u pogledu tehnika gradnje i obrade kamenog materijala, može se postepeno uspostaviti »graditeljski rečnik« specifičan za Herceg-Novi. Pritom treba uzeti u obzir da analogije sa drugim gradovima mogu izostati kao sredstvo poređenja. S obzirom na uslove nastanka i formiranja Novoga, obuku graditelja i druge posebnosti, ne treba isključiti mogućnost znatnijih razlika između »opusa« kamenih zidova u raznim gradovima u istom vremenskom razdoblju. Takođe, u istom gradu, paralelne gradnje mogle su dobiti razne tehničke vidove, zavisno od grupa izvođača koje su bile angažovane ponekad iz različitih sredina.

S obzirom na davno poreklo najstarijih objekata i brojna razaranja teško je očekivati da budu pronađeni delovi kuća koji bi sadržali nesumnjive dokaze za stilsku i hronološku atribuciju. Takvi bi objekti potom mogli poslužiti kao pouzdani reperi za uključivanje manjih, sporadičnih nalaza u krug objekata srednjevekovnog porekla.

Dalji istraživački napor mora ići za otkrivanjem, analizom i očuvanjem i najskromnijih ostataka srednjevekovnog grada, kao glavnog izvorišta za naučnu obradu njegove urbane geneze. Pritom, ne treba izgubiti iz vida opasnost da tokom predstojećih radova neki elementi budu uništeni, ili trajno blokirani.

3. Gradnje iz perioda turske vladavine (1482—1687).

Za utvrđivanje pripadnosti pojedinih delova arhitekture u Starom Gradu periodu turske dvovekovne vladavine, mogu se koristiti stari mletački planovi i gravire koji prikazuju Herceg-Novi u vreme njegovog prelaska u ruke Mlečana, 1687. godine.

Uoprednom analizom arhivskih crteža i današnjeg situacionog plana mogu se približno ili tačno utvrditi položaji nekadašnjih građevina iz turskog vremena. To se, pre svega, odnosi na fortifikacije, zatim na kultne i društvene zgrade koje su u starim planovima istaknute grafički i legendom. Za ostale zgrade stambene arhitekture najčešće su označene konture blokova u kojima su se nalazile.

Posle ovakve grafičke restitucije položaja nekadašnjih građevina iz turskog vremena, može se pristupiti utvrđivanju mogućeg stepena sačuvanosti arhitekture. Analize gradnje pokazaće na brojnim mestima da je očuvana urbana matrica, dok su objekti delimično ili potpuno zamenjeni mlađim građevinama.

Duž ulice koja spaja trg sa vratima prema donjem gradu (danas ulica L. Matkovića), pojedine kuće, osobito sa zapadne strane, bliže gradskom bedemu, mogle bi poticati iz turskog perioda,

(br. 56, 62). Sama ulica, na tom potezu, ima spontano nepravilnu trasu, fasade su građene rustičnom tehnikom, visina objekata nije prelazila jedan ili najviše dva sprata.

I na drugim položajima uočeni su fasadni zidovi čija tehnika ukazuje na starost veću od kraja 17. veka, od kada potiču najstariji mletački objekti (br. 48).

Za utvrđivanje karakteristika gradnje pod Turcima mogu znatno koristiti rezultati dosadašnjih istraživanja Starog Bara i Ulcinja.

4. Objekti podignuti pod mletačkom upravnom (1687 — 1797)

Stogodišnjoj vladavini Mlečana u Herceg-Novom odgovara u graditeljstvu vladavina baroknog stila, u njegovom zrelom i poznom dobu.

U naseljima duž Boke barok je ostavio mnoge objekte crkvene, javne i stambene arhitekture sa jasno izraženim stilskim obeležjima na pročeljima u enterijerima i mobilijaru. U tom stilu podignute su i do danas sačuvane palate plemićkih porodica u Kotoru, »palaci« duž Dobrote, u Prčanju i osobito crkvene i stambene zgrade u Perastu.

Broj i stepen očuvanosti barokne arhitekture na kotorskom području omogućuje pouzdane sintezne studije graditeljskih tehnika, stilskih oblika, prostornih rešenja, kulture stanovanja i drugih aspekata.

Mletačka vlast i uticaj nastupila od 1420. godine na području Kotora i trajala je do propasti Republike 1797. godine. Ovde je i graditeljski kontinuitet tekao neprekinut turskom vladavinom. Zrelu gotiku sa početka mletačke vladavine u 15. veku, nasledio je renesans: postupno i sa prelaznim stilskim oblicima. Slično se događalo i kada su renesansna rešenja ustupila prevlast novim, baroknim formulama.

U Herceg-Novom nije bilo takvog kontinuiteta. On je prvi put prekinut osvajanjem grada 1482. od strane Turaka, koji su njime vladali puna dva stoleća. Taj najduži vremenski raspon dominacije jedne strane sile bio je dovoljan da Novi dobije attribute turske varoši i elemente orijentalnog urbanizma i stambene kulture.

Prekidom turske vladavine Mlečani su nasledili tvrđavu i varoš. Novi korisnici mogli su da obnavljaju i pregrađuju delove utvrđenja, stambene blokove i kultne građevine. Najmanje je pritom moglo biti novogradnji društvenih i stambenih zgrada koje bi bile graditeljski reprezentativne a stilske homogene. Takođe, nije bilo ni radikalnih urbanističkih zahvata kakvi su se na drugim mestima ispoljavali u baroknim formama: oko javnih trgova, kulturnih objekata u ansamblima plemićkih palata.

Zemljotres koji je zahvatio ove krajeve 1667. godine naneo je velike štete i na mnogim objektima i delovima utvrđenja pred kraj turske vladavine.

Zbog navedenih razloga nova mletačka vlast bila je suočena sa obnovom kuća, ojačanjima fortifikacija, podizanjem objekata za vojnu posadu.

Jasni elementi baroknog stila opažaju se na malom broju stambenih zgrada. Može se sa razlogom pretpostaviti da su tokom poslednjih dve stotine godina uništeni ili barem preinačeni pojedini objekti baroknog graditeljstva.

Danas se u Herceg-Novom fragmenti baroknog stila još vide na fasadama pojedinih kuća. Kod boljih rešenja zidovi su rađeni krupnijim kvaderima između kojih su uske spojnice. Prozori pravougaonog oblika sa profilisanim okvirima i isturenim vencem. Portali imaju između nadvratnika i venca isturenu građu polukružnog preseka, a motiv »dijamantnog vrha« na stopama dovratnika. Među najbolje izvedenim i očuvanim celinama je fasada zgrade u kojoj je bila smeštena Umetnička galerija (br. 52.).

Ovom vremenu mogu biti pripisane i kuće bez jasnih stilskih obeležja rađene u tradicije narodne arhitekture Primorja, (br. 28, 32, 53.).

5. *Gradnje iz perioda austrijske uprave (1797 — 1918), (neostilovi, elektika, secesija).*

Na zgradama podignutim u 19. veku u Herceg-Novom, kao i po drugim mestima Boke, traju neki oblici preuzeti od baroka ili starijih stilova, ali uprošćeni i bez naglašene plastičnosti. Oni se vide na okvirima otvora, pojedinim konzolama balkona, portalima.

Znatno su brojniji objekti gde su fasade obradene u kombinovanom materijalu: osnovna ravan je omalterisana, a okviri otvora su kameni. Kod skromnijih rešenja sve je pod malterom kojim se imitiraju nekadašnji arhitektonski elementi i ukrasi od kamena.

Karakterističan je oblik portala kroz koji se ulazilo u kuću ili zidom ograđeno dvorište: Otvor je polukružno završen sa isturenim čeonim blokom i profilisanim okvirom. Kod jednostavnijih primeraka blokovi na čelu i u osloncima su kubični.

Za 19. vek je karakteristična primena mešovitog lošije obrađenog materijala na fasadnim zidovima.

Barokne prignječeno bačvaste svodove zamenjuju pruski svodovi od opeka nošeni čeličnim traverzama.

Sa početkom ovog veka javljaju se pojedini elementi secesije u oblikovanju gvozdениh ograda stepeništa, balkona i drugih ukrasnih aplikacija.

Na crkvi Sv. Jeronima iz 19. veka vide se neostilski oblici inspirisani davnom romanikom, i gotikom (friz arkadica, rozeta i dr.).

Crkva Sv. Arhandela sa početka ovog veka može se uključiti u krug električne arhitekture, koja crpi iz raznih uzora motive za prostorno rešenje i dekorativnu obradu (vizantija, romanika, gotika, renesans).

6. *Arhitektura od 19. do 20. veka.*

Ova grupa vremenski se delimično preklapa sa prethodnom. Od nje se razlikuje po nedostatku stilskih aplikacija na pročeljima zgrada. To su mahom jednostavna gotovo tipizovana rešenja sa pravougaonim otvorima vrata i prozora bez profilacije, sa fasadama pod malterom. Ovakve kuće mogle su nastati već u 19. veku, kao što su bile građene i tokom ovoga. Dvadesetom veku pripadaju objekti na kojima se zapaža primena betona, novijih vrsti krovnih pokrivača, kao i bezbrojne veće ili manje prepravke na starijim kućama.

Daljim istraživanjima porekla pojedinih objekata na osnovu materijalnih tragova, podataka iz arhiva ili katastra moći će da se izvrši delimično hronološko razdvajanje.

7. *Novogradnje*

To su objekti podignuti posle zemljotresa na novim lokacijama.

Ovde spadaju takođe i potpune rekonstrukcije nad temeljnim delovima starijih gradnji.

Na području Starog grada od 1980—82. godine izvedeno je nekoliko porodičnih zgrada. Pojedine su u toku gradnje.

8. *Bez oznaka o hronološko-stilskoj pripadnosti.*

Objekti i arhitektonski ostaci bez vidnih elemenata za vremensko određivanje. Takođe i oni stariji objekti koji su obrasli vegetacijom ili su dospeli do velikog stepena porušenosti koji onemogućava identifikovanje.

Kulturno istorijske i prostorno-arhitektonske vrednosti.

Valorizacija objekata iskazana je sažeto na situacionom planu, a u sledećem rasponu vrednovanja:

1. — Spomenik kulture, visoka graditeljska i kulturno-istorijska vrednost,
2. — Istorijska arhitektura sačuvanih izvornih rešenja,
3. — Sačuvani delovi pojedinih faza istorijske arhitekture,
4. — Ambijentalna vrednost celine,
5. — Objekt skromne graditeljske vrednosti,
6. — Novogradnja usklađena sa ambijentom,
7. — Objekt bez arhitektonske i ambijentalne vrednosti,
8. — Nadogradnje i pregradnje koje narušavaju istorijski objekt,
9. — Novogradnja neusklađena sa ambijentom,
10. — Provizoriji.

1. Spomenici kulture.

U najvišu kategoriju svrstani su odbrambeni pojas u celini i objekti kultne arhitekture.

Utvrđenja Herceg-Novog koja čini perimetar sa kulama i dva odbrambena kompleksa; Kanli-kula prema kopnu i Forte-mare prema moru sačuvana su do danas u punom obimu.

Zahvaljujući izloženoj topografiji terena i dimenzijama objekata fortifikacioni kompleks deluje najsnažnije kao graditeljski masiv u panorami grada. Njime se područje Starog Grada izdvaja od okolnih četvrtki koje su ga neposredno obuhvatile sa tri strane.

Kao što topografski omeđuje Stari Grad u današnjem razvijanom Herceg-Novom, odbrambeni pojas ga hronološki dokumentuje. U tvrđavi nad morem ustanovljeni su ostaci odbranbenih zidova sa stepenicama, koji se mogu pripisati vremenu srednjevekovne bosanske države. Dvovekovna turska vladavina ostavila je u nasleđe glavne elemente perimetra, koje su Mlečani potom prilagođavali dejstvu artiljerije.

Tokom austrijske vladavine u prošlom veku, sa gubitkom odbrambenog značaja, nestajali su pod novogradnjama pojedini delovi bedema. Naše stoleće nastavilo je sa takvom praksom podižući nad bedemima i unutar tvrđava zgrade stambene namene ili društvenih funkcija.

Uprkos rušenjima izazvanih ratovima, klizanjima tla, zemljotresima, eksplozijama municije ili drugim, mirnodopskim uzrocima, Stari Grad sačuvao je bitne elemente svojih razvijenih fortifikacija, koje sadrže svojstva spomeničnog kompleksa.

Pored odnosa prema spoljašnjem prostoru, bedemi dokumentuju i unutrašnji sklop varoši, koja se delila na dva osnovna dela: gornju i donju odvojena međusobno srednjim zidom. U traganju za sačuvanim elementima ranijih struktura bedemi su sigurna polazišta i prostorni reperi. Podaci koji sadrže udruženi sa informacijama iz pisanih izvora starih planova i gravira, omogućuju restituciju nekadašnjih ansambala i sačuvanih delova građevina na terenu.

Zbog svih navedenih razloga odbrambeni pojas svrstava se u najvišu kategoriju vrednosti.

Kao spomenici kulture označeni su na planu ansambli i objekti sakralne arhitekture: crkva Sv. Jeronima, crkva Sv. Arhandela Mihaila i nekadašnji kapucinski samostan.

Današnje crkvene građevine potiču iz 19. (Sv. Jeronim) i sa početka 20. veka (Sv. Arhandel) i nose oznake eklektične arhitekture, koja se jasno očituje na njihovim fasadama. Vrednost ovih objekata treba povezati sa tradicijom kulturnog mesta koja se potvrđuje arheološkim sondama uz crkvu Sv. Jeronima. Novootkriveni nalazi upućuju na zaključak da je na tom položaju postojala ili bila započeta srednjevekovna crkva posvećena gradskom patronu Sv. Stefanu, nad čijim su ostacima Turci podigli džamiju.

Svi kompleksi i objekti vrednovani kao spomenici kulture moraju biti obrađeni po metodologiji konzervatorske službe.

2. Istorijska arhitektura sačuvanog izvornog rešenja.

U sledeću skalu valorizacije svrstano je nekoliko kuća koje se mogu međusobno povezati zajedničkim karakteristikama. To su jednoporične kamene zgrade tipičnog spoljašnjeg oblika i unutrašnjeg rasporeda. Nevelike po dimenzijama, imaju najčešće tri nivoa, prizemlje, sprat i potkrovlje na kome je istaknuta videnica. Unutrašnje drveno stepenište povezuje etaže. U prizemlju je bila koba, spremište, radionica, na prvom i eventualno drugom spratu, soba, a u potkrovlju kuhinja. Fasade su rađene od priklesanog kamena, okviri otvora su od monolitnih kamenih greda, pokrivač od kanalic. Ponegde se ističe dimnjak kamina.

Ova arhitektura pojedinačno uzev je skromna. Njen značaj je u tipičnosti i rasprostranjenosti na Primorju. Pripadala je nižim staležima u gradskoj hijerarhiji, sitnim trgovcima, zanatlijama, pučanima. Zato ima osnovna obležja narodne arhitekture koja se izražava trajnim oblicima često bez oponašanja stilskih ukrasa »oficijelnog« graditeljstva.

Danas je u Herceg-Novom na području Stari Grad samo nekoliko kuća sa navedenim odlikama, nekada ih je moralo biti znatno više. Po tehnici gradnje sačuvani primerci mogu se staviti u vremenski raspon od 18. do 19. veka.

Radovi na retkim kućama moraju biti izvođeni sa ciljem da se izvrši restauracija nedostajućih elemenata izvorne arhitekture.

3. Sačuvani delovi pojedinih faza istorijske arhitekture.

Na brojnim zgradama zapažaju se raznovrsne višestruke pregradnje i promene izvornog stanja, koje potiču iz različitih razdoblja života Herceg-Novog.

Ovdje su svrstani, kako objekti sa znatnim stepenom sačuvanosti prvobitne arhitekture, tako i oni gde su najstariji delovi preostali samo u fragmentima. Njihova starost i visoka dokumentarna vrednost za proučavanje geneze grada svrstava ih u grupu znatnog spomeničkog potencijala.

Takve su one retke kuće na kojima se da zapaziti tehnika gradnje iz prvih vekova istorije grada (bosanski i turski period) ili zgrade sa pojedinim elementima baroknog stila negovanog u doba mletačke uprave, koje su pretrpele nadogradnje u prošlom veku.

Dalja pojedinačna istraživanja otkriće besumnje takve delove i na drugim zgradama u toku pripremnih radova.

4. Ambijentalna vrednost celine.

Zajednički kvalitet ove grupe čini uskladenost povezanost svih delova izgrađene celine: arhitektonskih objekata i slobodnog prostora, glavne zgrade i pratećih objekata, graditeljstva i žive prirode, zatvorenih ansambala i dalekih vizura, kamenih zidova i polihrome vegetacije.

I u slučajevima gde arhitektura ne pleni pažnju svojom posebnom vrednošću, kultuvisan odnos prema stvorenom ili nasleđenom životnom prostoru ostavio je harmonične sklopove.

Ovakvi sklopovi najčešće nisu nastajali odjednom, već nataloženim staranjem više generacija. No zauzvrat, dovoljan je često bio samo jedan drastičan gest da se ozbiljno poremete ili unište ovakve tekovine koje stvara razvijena kultura stanovanja.

Ispod naslaga dugotrajne zapuštenosti ili ruševina starih i novonastalih mogu se nazreti delovi nekadašnjih ambijentalnih celina mahom stambene arhitekture.

5. Objekti skromne graditeljske vrednosti.

Brojne zgrade podignute ili radikalno prerađene u prošlom ili ovom veku čine tkivo grada. Njihova je arhitektura skromna, racionalizovana, prilagođena često teskobnim prostorima i malim mogućnostima vlasnika.

Među takvim objektima ima kuća podignutih za stanovanje više porodica na raznim etažama.

U nižim etažama ovakvih najamnih kuća-blokova mogu biti sačuvani delovi starijih pojedinačnih gradnji, većeg istorijskog i graditeljskog značaja, koji su sada pod malterom.

6. Novogradnje usklađene sa ambijentom.

U Herceg-Novom kao i u drugim primorskim gradovima srednjovekovnog porekla podizanje novih objekata unutar perimetra posebno je delikatan zahvat. To se odnosi na izbor lokacije, volumen zgrada, vrste materijala i sl.

U Starom Gradu gde predstoji radikalna obnova ovakva pitanja morala bi biti principijelno rešena kroz osnovni planski dokument, pa tek potom pojedinačno obrađivana.

Stoga nijedna kuća podignuta ovde posle zemljotresa nije ocenjena kao usklađena sa ambijentom.

7. Objekti bez arhitektonske i ambijentalne vrednosti.

Pojedine zgrade podignute tokom ovog veka. Siromaštvo ideja, oblika i materijala. Anonimne gradnje neprilagođene mestu u kome su nastale. Razlog za njihovo dalje zadržavanje može biti relativna ekonomska vrednost, do potpune amortizacije.

8. Nadogradnje i pregradnje koje narušavaju istorijski objekt.

U ovu kategoriju svrstane su one zgrade na kojima se neprilagođene preinake zapažaju spolja: na fasadama, u krovovima, promenjenim oblicima otvora, nepodesnim materijalima, neuko izvedenim radovima.

Često su loše posledice izazvane vlasničkom podelom objekta, što je iziskivalo dogradnju spoljašnjih stepeništa, do 2. sprata, različitu obradu delova fasada, pregradnju sanitarnih blokova i sl.

Posle zemljotresa izvedena je sanacija pojedinih starih kamenih kuća, tako što su spratovi nadograđeni u giter blokovima i omalterisani. Ponegde su probijeni otvori kojima su okviri urađeni u betonu.

9. *Novogradnje neuskладene sa ambijentom.*

Ovako su ocenjene sve novogradnje podignute posle zemljotresa. Mada među njima ima kuća kvalitetnije arhitekture, smatra se da izbor lokacija ili nije proveden s obzirom na moguće podzemne ostatke, ili nije prilagođen položaju obližnjih gradskih bedema.

10. *Provizoriji*

Pomoćne zgrade, šupe, privremene gradnje, koje se mogu tolerisati samo privremeno dok se glavni objekat sa okućnicom ne sanira.

VREDNOVANJE FAZE GRADNJE

— *Stepen sačuvanosti i međusobni odnos pojedinih faza*

Izvedene analize stilsko-hronološke pripadnosti temelje se pretežno na vidnim elementima arhitekture i daju osnovni pregled odnosa pojedinih faza gradnje.

U postojećem poretku su najizraženiji potonji i najmlađi građevinski slojevi, dok se izvorna rešenja daju zapaziti po pravilu samo fragmentarno.

Pokrivenost brojnih fasada, i naročito enterijera, malterima sprečava uvid u stanje i poreklo struktura. Stoga, za sada utvrđeni stepen sačuvanosti i međusobni odnos pojedinih faza ne može pružiti punu predstavu o stvarnom stanju. Svako dalje istraživanje može da otkrije starije faze gradnje, i da upotpuni upoznavanje pojedinačnih objekata, a preko njih strukture grada.

Na fasadama mnogih kuća koje su najpristupačnije neposrednim opažanjima dominira obrada koja potiče iz 19. i 20. veka. Karakteristično obeležje je malterna obrada ravnih površina fasada, a kameni ravni okviri vrata i prozora. Kod nekih kuća izvesno je da je ovakva, do danas očuvana obrada, pokriva starija kamena pročelja, koja se ponegde naziru na površinama sa kojih je opao malter (br. 34).

I u Herceg-Novom kao i u drugim naseljima Boke, zgrade oštećene ratom ili zemljotresom bile su često obnavljane uz zadržavanje i ojačavanje delova starije arhitekture koji su odoleli stihiji.

Stoga je čest slučaj da je današnji sklop i oblik zgrade nastao superponiranjem arhitektonskih elemenata različitog vremen-

skog porekla: temelji i prizemni delovi na primer pripadaju izvornoj fazi, više etaže kasnijoj fazi, malterna obrada i promenjeni okviri otvora trećem periodu gradnje. Moguće su i drukčije kombinacije koje su izložene u pregledu pojedinačnih objekata, na obrascima, a u sažetom obliku na situacionom planu.

— *Mogućnosti otkrivanja i obnove starijih graditeljskih slojeva spomeničkog značaja.*

Na objektima gde je ustanovljeno ili će se otkriti postojanje starijih etapa gradnje u sklopu sadašnjeg stanja ili pod naslagama maltera, postavlja se principijelno pitanje njihovog oslobađanja i obrade.

Može se sa razlogom očekivati da se na većini objekata, čije su fasade obložene malterom, suoči sa nalaženjem celina ili delova starije arhitekture. To potvrđuju kako dosadašnja zapažanja u Herceg-Novom, tako i analogni primeri u drugim naseljima u Boki Kotorskoj. Počev od prošlog veka, sa početkom austrijske uprave, rasprostranjena je obrada fasade u malteru. Ona je primenjivana ne samo na novosagrađenim javnim ili stambenim zgradama, podignutim u mešovitom lošijem materijalu, već i na starijim kamenim zgradama. Kao posledica unutrašnjih adaptacija menjani su položaji i oblici otvora. Takve brojne preinake pokrивane su novom fasadom »scenografijom« u kojoj su nekada kameni elementi imitirani u malteru: glavni i kordon venci, šambrane oko prozora, ugaoni kvaderi, pilastri, balustrade i dr.

Ovakve promene na fasadama građevina često projektuju izmene unutrašnjeg sklopa: raspored prostorija, položaj stepeništa, visinu etaža.

Od toga u velikoj mери može zavисiti i opredeljenje da li i do kog stepena treba pristupiti oslobađanju i obnovi arhitekture starijih epoha. U praksi svaki objekt biće problem za sebe čije će rešavanje uslovljavati nekoliko činilaca: stepen sačuvanosti, istorijski značaj i graditeljski kvaliteti starije arhitekture, uporedno analizirani kvaliteti mlade strukture i međusobni odnos različitih faza.

Neretko se razrešenje nalazi tako da se zadrži osnovni sklop iz mlađeg perioda, a na fasadama ili delovima enterijera prezentuju preostali delovi i stilski elementi starije arhitekture. Time se bez glomaznih zahvata postiže dovoljna čitljivost istorijskog toka gradnje »in situ«. Potpunija predstava nekadašnje arhitekture stiče se grafičkom restitucijom u sklopu detaljnih produbljenih studija objekta.

Tako se u brojnim slučajevima uspostavlja ravnoteža dva zahvata: naučne istine koja treba da se zasniva na što potpunijem upoznavanju nekadašnjeg stanja objekta i realnih mogućnosti današnjih investitora.

No, bez obzira da li će se na jednom objektu trajno iskazati stariji, sada prikriveni delovi arhitekture, ili ne, mora se u toku pripremnih radova istražiti što potpunije postojeće stanje. Ovakva detaljnija ispitivanja najbolje je raditi paralelno sa arhitekton-

skim snimanjima i u sklopu formiranja konzervatorskih uslova. Svako ostavljanje za kasnije, kada počnu građevinski radovi, pokazuje se višestruko neuputno: interesi istraživača i izvođača po pravilu su suprotstavljeni; naknadni uslovi službe zaštite mogu usporiti radove ili dovesti do njihovog privremenog prekida.

Da bi se opšte-društveni interes zaštite kulturnog nasleđa mogao obezbediti, neophodno je da se u investicione programe uključe i troškovi istražno-pripremnih radova i osigura njihovo izvršenje po normalnom tehnološkom toku, dakle pre, a ne u toku glavnih građevinskih radova, što se u praksi nažalost neretko događa. Posledice toga obično trpi — kulturno nasleđe.

Normalno je, pritom, očekivati da će u traganju za najstarijim urbanim slojevima ostaci biti fragmentarni i na retkim objektima. Ovde će stepen sačuvanosti biti često obrnuto proporcionalan značaju nalaza. Do sada je na samo nekoliko kuća zapaženo da im najstariji delovi mogu poticati iz prvih stoleća života grada. Slični nalazi mogu biti pojedinačno skromni i sasvim lokalizovani na pojedinim objektima. Ali njihova je dokumentarna vrednost značajna upravo za proučavanje celine naselja i tok njegovog formiranja, koji nije posve jasan za epohu srednjeg veka. Stoga se sva takva »kamena arhivska građa« mora istražiti, registrovati u dokumentaciji i gde god je moguće ostaviti vidnom. Ovakvi hronološki reperi upućuju na mesta gde se mogu sa znatnim stepenom sigurnosti očekivati vredni arheološki ostaci.

— *Uklanjanje naknadnih dogradnji.*

Razlike između nasleđenog stanja i reabilitovanih oblika istorijske arhitekture.

Do kraja mletačke uprave gradskim statutima regulisana su i pitanja komunalne izgradnje, podizanja kuća, njihovog međusobnog odnosa, korišćenja javnih površina i dr.

U skladu sa viševjekovnim graditeljskim tradicijama ni razvijeni objekti ili ansambli nisu po pravilu premašali visinu od dva sprata nad prizemljem. Takva visina mogla se dovesti u odnos sa gustim gradskim strukturama uokvirenim bedemima, uskim ulicama i malim trgovima.

Počev od 19. veka odnosi se menjaju što dovodi često do poremećaja ravnoteže izgrađenih i slobodnih prostora. Austrijska uprava nasleđuje i prilagođava svojim potrebama dotadašnje vojne i javne objekte za smeštaj garnizona i činovništva. Javljaju se stambene višespratnice sa po nekoliko stanova za iznajmljivanje, kao novogradnje ili povezivanjem manjih susednih kuća u nove vlasničke celine.

U ovakvim kućama-blokovima za rentu trajno su zarobljeni preostali ostaci starijih porodičnih kuća građenih u kamenu.

Sličan proces nastavljen je i između dva rata. Tada primena armiranog betona omogućuje izgradnju spoljašnjih stepeništa koja idu i do najviših spratova sa posebnim stanovima.

Za razliku od prethodnih stoleća, kada se mahom radilo o pregradnjama starih kamenih kuća, koje nisu pritom gubile svoj

početni volumen niti su menjale osnovni materijal — obrađeni kamen, ovdje nastaje napuštanje tradicionalnih obrazaca. Kuće se povećavaju i vlasnički koncentrišu, ali se etažno dele na više korisnika.

Ako se tome dodaju nove fasadne obloge od maltera, promena lika gradske kuće je potpuna.

Neretko, svemu ovome se pridružila i nesolidnost gradnje u mešovitom materijalu, opeci i grubo prilagođenom kamenu koji nije ostajao vidan.

Kod ovakvih objekata, ili češće blokova, postavlja se pitanje rehabilitovanja starijih kuća, nastalih u tradicionalnim oblicima primorske arhitekture građene u kamenu.

U Herceg-Novom uočeno je nekoliko zgrada koje su bile dograđivane, proširenjem osnova ili povećanjem spratnosti, a potom malterisane (br. 7, 34, 52).

Karakterističan je objekt pod br. 52. uz gradski zid koji pokazuje oblike baroka u nižim nivoima i arhitekturu 19. veka nad njim. Zgrada svojom masom dominira u panorami grada prema zapadu. U njoj je nekada bio smešten hotel, a do zemljotresa Umetnička galerija. Objekt treba detaljno istražiti i vrednovati sa ciljem da se proverí opravdanost zadržavanja sadašnjeg volumena.

Kuća (br. 34) sa spoljašnjim armirano-betonskim stepeništem, terasom na vrhu i omalterisanim fasadama drugi je primer nadogradnje, izvedene ovoga puta sa ciljem da se dobije više etažnih stanova. Mestimično opao malter treba da bude do kraja skinut da bi se ispitala mogućnost obnove starije arhitekture i njenog oslobađanja betonske dogradnje.

Dalja detaljnija ispitivanja otkriće besumnje i druge zgrade koje sadrže dovoljno sačuvane obrise izvornog oblika da bi se na osnovu njih postavila studija obnove istorijske arhitekture. Ovaj istraživački i projektantski napor posebno je važan u Herceg-Novom čiji je Stari Grad očuvao malo objekata starijih od 19. veka, koji nisu poremećeni kasnijim zahvatima.

Time će se u Starom Gradu uspostaviti donekle prekinuti tok viševekovne graditeljske tradicije koja je poznatija po pisanim izvorima nego li po materijalnim svedočanstvima. Činjenica je, međutim, koja se i u Herceg-Novom kao i u drugim gradovima iznova dokazuje da je potencijal graditeljskog nasleđa veći po obimu i starosti od površinskog izgleda i površnog osmatranja.

PROSTORI I FUNKCIJE

Obrada ove grupe pitanja ima poseban značaj u okolnostima nastalim posle zemljotresa koji je izazvao slabljenje ili prestanak pojedinih aktivnosti na pogođenom području, naročito u teže oštećenim objektima.

Ciljevi obnove aktivnosti nisu, niti mogu biti prosto uspostavljanje donedavnog status quo, sa svim njegovim manama i

ograničenjima, već kako se danas obično kaže — revitalizacija, dakle oživljavanje posustalog urbanog organizma, u sklopu nekadašnjeg Starog Grada.

Stoga razmatranje ovih pitanja mora da obuhvati kritičku analizu dosadašnjeg odnosa istorijskih prostora i namena, mogućnosti trajnih poboljšanja kao, i specifične uslove za njihovo sprovođenje.

Utvrđivanje mogućnosti budućih grupa funkcija i pojedinačnih sadržaja zadatak je Urbanističkog projekta. Ovdje se u ta pitanja ulazi sa ciljem da se trasiraju parametri i obrade uslovi u kojima treba tražiti i ostvarivati revitalizaciju Starog Grada s obzirom na njegove kulturno-istorijske vrednosti i ambijentalne kvalitete.

Razrešenje pojedinih pitanja i programa spada u domen Generalnog urbanističkog plana kojim će se definisati zoniranje funkcija, kao i odnos istorijskog centra Herceg-Novog u današnjem razvijenom gradu.

Položaj Starog Grada u Herceg-Novom

Područje istorijskog jezgra Herceg-Novog, Starog Grada obuhvaćeno je naseljem sa zapadne i istočne strane. Južnu granicu čini obala mora. Na suprotnoj, severnoj strani kod Kanli-Kule u neposrednoj blizini prolazi tranzitni put (magistrala).

Kolska saobraćajnica koja povezuje zapadne delove naselja (Topla) sa istočnim (Savina) prolazi kroz nekadašnji Donji Grad, presecajući gradske bedeme.

Tranzitna pešačka ulica ulazi kroz gradska vrata ispod Satkule, tangira trg i nastavlja kroz otvor na istočnom gradskom zidu. Druga glavna pešačka komunikacija je šetnica trasirana uz more, po liniji nekadašnje željezničke pruge. Između ove dve komunikacije koje teku po izohipsama veza je uspostavljena stepeništem od obale do trga, a zatim dalje od potkovičaste do Kanli-Kule.

Struktura i elementi plana

Osnova Starog Grada ima oblik nepravilnog trougla. Od severnog ugla Kanli-Kule pružaju se dva gradska zida: jedan do tvrđave Forte-Mare, trasom koja malo odstupa od pravca sever-jug i drugi prema jugo-istoku, sa nekoliko poligonalnih kula. Na ovoj osnovni drugi manji trougao nadovezuje se sa istočne strane, koji se temenom povezuje sa Kanli-Kulom.

Rastojanje od spoljašnjih uglova Kanli-Kule i Forte-Mare iznosi 360 m, duž drugog bedema takode 360 m, a između ova dva pravca uz more 180 m. Manji trougao istočno ima strane od 180 m i 170 m, a osnovu od 100 m.

Na visinski razuđenom podužnom profilu Starog Grada pojedini glavni elementi imaju sledeće nadmorske visine: šetnica uz more 4,0 m, unutrašnji plato Forte-Mare 36,0 m, plato ispred crkve

Sv. Jeronima 11,5 m, trg 55,0 m, unutrašnji plato Kanli-Kule na severnoj strani 85,0 m.

Unutrašnja površina Starog Grada podeljena je poprečnim zidom koji je odvajao grad od nižeg dela (Donji Grad).

U središtu naselja je trg oko crkve Sv. Arhanđela Mihaila. Druga veća javna površina je plato ispred crkve Sv. Jeronima.

Unutrašnja mreža ulica sastoji se od dve podužne ulice (M. Vojnovića i M. Cara) i nekoliko poprečnih od kojih je prometno najvažnija ova ispod Sat-Kule, jer se kroz nju vrši tranzit.

Za vezu sa nekadašnjim Donjim gradom postoje dva prolaza na poprečnom bedemu. Od kule na tom zidu do polubastiona (Mezzaluna) vodi staza-serpentina.

Relativno pravilno pravougaone osnove imaju samo blokovi-insule sa zapadne i severne strane trga. Konture ostalih prate nepravilne trase ulica iz gradskih bedema.

Dok su na užem području Starog Grada objekti grupisani po građevinskim blokovima, u Donjem Gradu su mahom samostalno podignuti, odvojeni međusobno okućnicama.

U središtima koncentrisanih i razuđenih blokova nalaze se manja dvorišta povezana uskim prilazima sa okolnim ulicama. Ovakva koncentrisana gradnja najviše je zastupljena duž gradskog zida na zapadnoj strani. Prema istočnom zidu postoje veći slobodni prostori delimično pokriveni vegetacijom, koji se povezuju sa vrtovima i dvorištima okolnih kuća.

Jugoistočni deo ovoga područja, ispod zidina do mora obrastao je gustom samoniklom vegetacijom.

Od perimetra nekadašnjih utvrđenja očuvan je najveći deo. Pri podizanju stambenih zgrada na zapadnoj strani ka kojoj se grad počeo jače širiti u prošlom veku porušeni su delovi gradskog zida. Ponegde na celoj visini, a na drugim mestima samo pri vrhu.

Pojas utvrđenja uz more stradao je u većoj meri. Neki objekti oštećeni su ili srušeni pri gradnji železničke pruge, a drugi (kao Mezzaluna) uništeni su od zemljotresa.

Rešenja zgrada

Nekoliko je sačuvanih primeraka starih kamenih kuća za jednu porodicu. Ovaj tradicionalni tip reprezentuje najbolje zgrada ul. Marka Vojnovića 23 (dosije 55). Ima prizemlje, jedan sprat i potkrovlje.

Na sprat vodi unutrašnje stepenište preko posebnog ulaza. Kod izvornog rešenja druga vrata vodila su u konobu. U potkrovlju je mogla biti smeštena kuhinja, koja je dobijala svetlo i ventilaciju preko videnice.

Ovom tipu pripadaju kuća u ulici Marka Cara 9—11 (dosije 32), Marka Cara 2 (dosije 10) i još nekoliko jednospratnica koje su možda vremenom promenile svoje prvobitne sklopove, osobito u nivou potkrovlja, (24, 26). Primer razvijenijeg rešenja u istom visinskom sklopu, ali sa produženim prizemljem, vidi se na kući

u ulici Marka Cara 7 (dosije 28). Za razliku od elementarnog oblika koji ima jednoćelijsko prizemlje i samo okvirne noseće zidove, kod ovakvih razvijenih ili možda tačnije udvojenih rešenja može postojati i srednji konstruktivni zid. Ovakve kuće sa dva, tri ili više jednoćelijskih elemenata u nizu gradile su razvijene familije, osobito na vangradskom, agrarnom području. U samom gradu mogle su pripadati imućnijim porodicama sa većim brojem članova.

Kuća na dva sprata bila je česta i gusto izgrađenim primorskim gradovima već u srednjem veku. Ona je imala takođe svoje varijante i razvijenije oblike osnove. Po stepenu sačuvanosti izvorne arhitekture ovde je vredna kuća na trgu kraj crkve Sv. Arhanđela (13). U centralnom području Starog Grada ima više dvospratnih kuća, ali sa nejednako sačuvanim izvornim sklopovima, i različitim brojem porodičnih stanova.

Navedeni primeri tipološki pripadaju širokom vremenskom razdoblju koje obuhvata nekoliko vekova, mada analizirane kuće pojedinačno gledane ne pokazuju znatniju starost niti graditeljska rešenja i stilske elemente koji bi se mogli pripisati srednjem veku.

Razvijeni tip stambene zgrade za više porodica koja je činila vlasničku celinu, ali je bila iznajmljivana većem broju korisnika, pokazuju arhitektonske oblike karakteristične za 19. i 20. vek. Ovakve kuće mogle su nastati spajanjem i adaptacijom manjih susednih objekata ili su građene iz temelja. Imale su često dva sprata, što se nalazi u Starom Gradu, a na drugim mestima po tri čak i četiri sprata. Među postojećim objektima ovde se mogu navesti zgrada nastala povezivanjem dva manja objekta (7) i kuća kraj Sv. Jeronima (78).

Za dosada opisane tipove zajedničko je da su podizani u građevinskim blokovima, povezani uz susede sa jedne ili više strana.

Na perifernim delovima Starog Grada sa retkim objektima i osobito u podgrađu podizane su slobodnostojeće, mahom jednospratne kuće okružene dvorištima i vrtovima. Ovaj oblik je mlađeg porekla.

Pored navedenih tipova postoje i kombinovana međurešenja, različitog vremenskog porekla. Najviše je objekata koji su pretrpeli pregradnje, čime su njihova prvobitna prostorna rešenja bitno preinačena.

U pojedinim objektima stambene arhitekture osobito oko trgova i duž važnijih ulica, poslovni prostor za obavljanje zanata i trgovinu bio je smešten u prizemljima. Zgrade u kojima su se obavljale različite privredne i prerađivačke delatnosti, podizane su van perimetra.

— *Funkcije objekata i prostora.*

Najveći broj kuća u Starom Gradu ima stambenu funkciju kao isključivu ili pretežnu. Do zemljotresa retke trgovine, ili servisi bili su raspoređeni u prizemljima duž prometnijih ulica.

Samo nekoliko većih objekata korišćeno je isključivo za društvene namene: Arhiv, Umetnička galerija, Sud, Dom Armije...

Prostori unutar utvrđenog kompleksa Kanli-Kule adaptirani su za Letnju pozornicu, a Forte-Marc za Bioskop.

Posebnu grupu sa održanim kulturnim funkcijama čine crkve Sv. Arhanđela, Sv. Jeronima, i ansambl nekadašnjeg samostana.

Neizgrađene i zelene površine unutar stambenih zgrada i blokova pripadaju krugu istih funkcija.

U javne površine spadaju ulice za pešački saobraćaj i prostori oko crkava. Funkcija trga uslovno se može pripisati prostoru oko crkve Sv. Arhanđela. Današnjem stanju i izgledu nedostaju prostorna celovitost, arhitektonska obrada i koncentracija društvenih aktivnosti. Prostor oko crkve Sv. Jeronima ima kombinovano rešenje porte, vrta i prometnice.

Uopšte uzev za istorijsko jezgro Herceg-Novog karakteristično je nepostojanje barem jednog izrazitog ansambla koji bi imao urbanistički, arhitektonski i funkcionalno jasno atribute gradskog trga.

Zelene površine kombinovane su sa prostorima malih dvorišta. Oko samostalnih zgrada razvijene su kao vrtovi. Na perifernim delovima i van perimetra pokrivene su samoniklom vegetacijom koja ponegde takve prostore čini nepristupačnim za kretanje i korišćenje.

— *Prostorne i programske odrednice revitalizacije.*

Stari Grad u Herceg-Novom zadržao je svoju centralnu poziciju gledajući topografski, ali je potisnut na perifernu ulogu posmatrajući funkcionalno.

Za razliku od nekih drugih gradova na Primorju, on ne obuhvata brojne centralne sadržaje. Mnoge tradicionalne je izgubio, a novi su se razvili van nekadašnjeg utvrđenog područja srednjovekovnog grada.

Ovakav odnos uloga pojačan je posle zemljotresa 1979. godine. Znatan stepen oštećenosti mnogih objekata uslovio je njihovo napuštanje i prekid funkcija.

Nagli prekid pojedinih aktivnosti izazvan višom silom može postati trajno opredeljenje za one koji su u međuvremenu rešili svoj smeštaj u novogradnjama ili produžili delatnosti i na drugim lokacijama.

Ovo je analogna pojava i u drugim istorijskim centrima oštećenim zemljotresom. Prioriteti koje nameću održavanje funkcija svakodnevnog života i neophodnost da se pripreme tehničke podloge za obnovu starih gradova mogu da povučaju nasleđeni raskorak u rasporedu aktivnosti. Građevinska obnova fonda sama po sebi ne obezbeđuje revitalizaciju aktivnosti. Takođe, poređenjem brojnih starih gradova kod nas i u svetu stiče se saznanje da neki vrve od života uprkos niskom »bonitetu«, a drugi vegetiraju i pored većih kapaciteta i bolje opremljenosti.

Koristeći analogna iskustva drugih može se izvesti zaključak da su uspešna rešenja nalažena i ostvarivana kroz podelu uloga i sadejstvo istorijskog centra i okolnih područja u sklopu centralne zone razvijenog grada.

Stari grad ima nekoliko centralnih funkcija ustaljenih i u prostoru i u navikama građana. To su pre svega Letnja pozornica na Kanli-Kuli i takođe Letnji bioskop na Forte-Mare. Pozornica, po svome rešenju i širini repertoara koji je ovde moguće razviti u letnjim mesecima ima nesumnjive prednosti koje joj mogu obezbediti i dalje trajanje uz poboljšanje tehničkih uslova. Kod bioskopa problem stvara položaj konstrukcije »platna« koja zauzima neopravdano istaknuto mesto u panorami.

U sklopu neophodnih radova na ponovnom osposobljavanju ovoga objekta oštećenog zemljotresom treba potražiti drukčija rešenja sa mogućom promenom rasporeda ili sa mobilnim konstrukcijama. Istovremeno, mora se ispitati dalje održivost pojedinih nadogradnji na vrhu Forte-Mare.

Ovi najvažniji delovi nekadašnjeg utvrđenog pojasa mogu i treba da budu pristupačni dnevnim posetama sa razgledanjem unutrašnjih delova i najstarijih ostataka fortifikacija.

Položaj i stanje sačuvanosti ostalih bedema i kula ne omogućuje uspostavljanje šetnice po vrhu, ali je na više mesta moguće da se ostvari neposredan pristup ili barem sagledavanje sada zakrčenih i obraslih delova utvrđenja. To važi osobito za istočni pojas sa očuvanim bedemima i kulama. Pristup na delove utvrđenja koji imaju dominantan položaj omogućuje sagledavanje Starog Grada odozgo i otvara široke vidike na okolinu. Ova potencijalna »funkcija« starih utvrđenja na mnogim mestima danas je onemogućena.

Prelazeći sa perimetra na unutrašnje prostore pažnja se koncentriše na dva središta: centralni trg i prostor oko Sv. Jeronima.

Na trgu dominira položajem crkva sa aktivnom kulturnom funkcijom. Obnovljena je zgrada i aktivnost Arhiva. Priprema se adaptacija za Biblioteku bloka na zapadnoj strani ovoga prostora. Ostale funkcije su stambene. U ovakvom »spektru« sadržaja teško da treba sačuvati ugostiteljski objekt sa dosadašnjim svojstvima.

Slobodan prostor oko crkve nudi da bude bolje obrađen i korišćen. Nastojanje da se tokom leta ovde povremeno održavaju kamerni koncerti i drugi oblici muzičke umetnosti teško da se mogu dalje prihvatiti pod uslovima zvučnog elektronskog koktela koji dopire iz raznih pravaca. Ako se uopšte namerava razvijati na području Starog Grada i ne samo na njemu koncerte, malog zvučnog, a velikog umetničkog dometa, onda se kao nezaobilazan uslov za njihovo ustrojstvo mora obezbediti očuvanje dostojanstva takvih priredbi.

Za ovakvo upozorenje ne samo da ima mesta, već i mnogo razloga. Muzičko zabavljanje malih umetničkih domašaja i neograničenih zvučnih raspona agresivno se nameće i uspeva da postane jedan od negativnih »imidža« Novoga.

Takav utisak stiču i nose sobom mnogi koji su ovamo došli povučeni trajnijim i dubljim vrednostima ovoga grada.

Uloga planera ne zadržava se samo na pukom registrovanju funkcija u pojedinim objektima, već obuhvata i njihovo kultivi-

sano koegzistiranje. Stoga se moraju raspraviti i takva pitanja o najvišem i najnižem nivou vrednosti pojedinih javnih sadržaja na ovako malom prostoru i u neizbežnom sadejstvu.

Drugi ansambl građevina i javnog prostora stvoren je oko crkve Sv. Jeronima. Nedavni arheološki nalazi ostataka starijeg kulturnog objekta pored crkve i delova amama u vrtu na severnoj strani upućuju na mogućnost prezentovanja starijih urbanih slojeva. U neposrednoj blizini ispod gradskog zida nalazi se kompleks nekadašnjeg samostana. Ovaj sklop urbanističkih, arheoloških i arhitektonskih elemenata stvara osnov da se oko njega razvijaju komplementarni sadržaji: muzej, izložbeni prostor posvećen geneci i nasleđu Novog, prodavnica publikacija iz ove oblasti, i dr. Iz ovakvog konteksta izlazi delatnost Suda smeštenoga do potresa u baroknoj celini zapadno od crkve (67).

Sa druge strane, ova građevina svojim zasvedenim prizemljem i dvorištem nudi atraktivne prostore kakvi su u Starom Gradu retko sačuvani.

Treća oblast matičnih aktivnosti obuhvata likovne umetnosti. Dosada je postojala Umetnička galerija u zgradi barokne arhitekture (52) i nekoliko ateljea—stanova umetnika slikara, skulptora i dr. u susednim kućama. U drugim zgradama, gde predstoji asanacija i preuređenje, mogu se pronaći i osposobiti prostori za likovne i druge umetničke aktivnosti: kako profesionalnih umetnika, tako i amatera, posebno omladine. Polusrušeni kompleks nekadašnje kasarne (48, 54, 59) i drugih davno zapuštenih kuća (64, 66) u istom bloku između Umetničke galerije i crkve Sv. Jeronima, nudi zatvorene prostore i slobodne površine.

Ovakvim raspoređivanjem i razvijanjem tri opisane grupe aktivnosti stvorio bi se itinerer kulturno-istorijskog i umetničkog sadržaja pristupačan građanima i drugim posetiocima. Između tih vodećih sadržaja i oko njih mogu se locirati drugi prateći u pogodnim prizemljima kuća, naročito duž glavnih ulica. Tu se mogu svrstati razne prodajne galerije dela primenjenih umetnosti i dućani umetničkih zanata, manji ugostiteljski objekti sa platoima i baštama.

Stanovanje ima uslova da se zadrži i unapredi u mnogim starijim kućama posebno onima koje obuhvataju dvorišta ili su okružena vrtovima. Osim uređenih vrtova u sklopu pojedinih porodičnih kuća postoje relativno velike slobodne ili zapuštene zelene površine koje mogu biti prilagođene za boravak odraslih i za igru dece.

Relativno nepodesni za stanovanje jesu gusto formirani blokovi kuća oko trga prema Kanli-Kuli. Tu zauzvrat postoji mogućnost povezivanja prostora susednih zgrada u funkcionalne celine pogodne za poslovne sadržaje: kancelarije i slično.

Prometni uslovi su ograničavajući činilac koji se mora uzeti u obzir, kako pri izboru i rasporedu aktivnosti, tako i u razmatranju njihovog normalnog funkcionisanja. Ovo je područje nepodesno i čak nepristupačno za opstanak aktivnosti i usluga koje

računaju sa velikim prometom robe masovne potrošnje i kaba-
stih dimenzija. No, s obzirom na neposredno susedstvo područje
van zidina srednjovekovnog grada, gde su takve prodavnice i ser-
visi brojni ne postoji realna potreba, da se oni uvode u Stari Grad.

Ostaje da se urbanističkim projektom razreše pitanja obez-
beđenja pristupa kola prioriternih službi, kao što su medicinska,
vatrogasna, SUP-a i sl. Isto važi i za delovanje službi za održavanje
komunalnih instalacija i čistoće javnih površina. U traženju teh-
ničkih rešenja treba obavezno izbeći svako novo probijanje grad-
skih zidova, kao i proširenje postojećih prolaza. Nasuprot tome,
potrebno je i moguće da se olakšaju kretanja pešaka kroz Stari
Grad i oko njega uspostavljenjem novih prolaza i osposobljavanjem
postojećih staza.

Adaptacija istorijskih objekata za današnje funkcije

U dosadašnjem izlaganju razmatrana su pitanja izbora funk-
cija i njihovog prilagođavanja raspoloživim prostorima Starog
Grada i pojedinačnih objekata. Ovde će se analizirati mogućnosti
podešavanja nasleđenih istorijskih građevina zahtevima savremenog
života.

Pri rešavanju ovoga zadatka dvosmernog prilagođavanja pro-
stora i aktivnosti nailazi se na brojne primere kada su nekadašnja
i buduća funkcija srodne ili čak iste, ali i na slučajeve gde su
različite, čak suprotne.

Tradicionalna funkcija Starog Grada — stanovanje zadržala
je do zemljotresa svoju masovnost. Stoga je i za najveći broj zgra-
da i odgovarajući deo prostora potrebno razrešiti odnos današ-
njih potreba i nasleđenih prostornih okvira u blokovima za sta-
novanje.

Osim kod malog broja primera, gde su zaštićeni unutrašnji
sklop i obrada enterijera, u većini kuća slobodna je i moguća pre-
raspodela unutrašnjeg prostora, bliža današnjoj tehnologiji i stan-
dardima. Veliki broj idejno-programskih rešenja rađenih za stare
gradske kuće pokazuje široku skalu mogućnosti i varijanti. Znatne
promene i poboljšanja odnose se na strukture stana, formiranje
prostora za dnevni boravak i odmor, uvođenje savremenih sani-
tarnih čvorova, udobnija stepeništa, povezivanja stana sa vrtom
i dr.

Ovde treba napomenuti da se kod gusto ustrojenih blokova
sa manjim jednorodnim zgradama na više nivoa, može ići i na
povezivanje objekata i preraspodelu po nivoima — apartmanima,
zadržavajući različite nivelete podova.

Kod znatnog broja kuća otvorena je mogućnost pretvaranja
tehničkog prostora tavana u stambene jedinice velike prednosti,
uz obezbeđenje dobrog osvetljenja i ventilacije, a često i širokih
vidika. Na suprotnom kraju, prizemlje koje ostaje u okviru stano-

vanja gubi ulogu spremišta ili konobe u korist uvođenja dnevnog boravka povezanog sa baštom, pjacem, zelenilom.

Pojedine zgrade imaju prizemlje sa fasadnim otvorima koji omogućavaju instaliranje pogodnih prodavnica, servisa, ili manjih ugostiteljskih objekata. Takva svojstva objekata zadržana su i korišćena i dosada na prometnim mestima.

Ima, međutim, objekata koji su građevinski takođe pogodni i gde spretan raspored može da obezbedi koegzistenciju stanovanja i njemu prilagođenih poslovnih sadržaja. Posebno u servisnom delu ovoga područja.

U prostornim sklopovima i pojedinačnim objektima gdje je moguće uvođenje čitavih grupa novih funkcija i društveno-kulturnih aktivnosti po pravilu ne postoje nepromostive teškoće za njihovo uvođenje. Pritom, treba obezbediti prostorno i tehnološki proveren program investitora, koji ne polazi samo od potreba budućeg korisnika, već i od granica prostornih kapaciteta. Neretki nesporazumi nastaju pri pokušaju da se apriorni zahtevi silom uguraju u raspoložive istorijske sklopove; osobito kada se program ne određuje se ciljem da se postignu tehnološka poboljšanja, već prvenstveno sa željom da se osiguraju prostorna proširenja. Tada po pravilu i najveći nasleđeni kompleks izgleda nedovoljan, pa projektanti nastoje da nađu izlaz u dogradnjama na slobodnim površinama ili nad postojećim gabaritima, čime se remeti ili uništava nasleđe.

Iz dosadašnjih brojnih iskustava sa negativnim ishodom može se izvući opšti zaključak, a taj je: program investitora mora da pretrpi prethodnu prostorno-tehnološku proveru na licu mesta, tj. u istorijskom objektu ili ambijentu za koji se planira. To se može ostvariti programsko idejnim rešenjima po pravilu u varijantama. Tek nakon nalaženja takve varijante koja omogućava »susretno planiranje«, tj. dovođenje u ravnotežu zahteva i mogućnosti, treba dati »vizu« da se nameravani program isprojektuje i ugradi u raspoloživi prostor.

Na putu da se to ostvari stoje i neke tehničke zapreke koje proizilaze iz JUS-a i drugih propisa ili uslova komunalnih službi. Ovde se mora pružiti veći stepen tolerancije napr. kod određivanja korisnih visina prostorija, profila stepenika, odnosa površina poda i prozora i sl.

Graditeljsko nasleđe spomeničkog značaja poseduje osobenost koja je i zakonom regulisana: ono se ne amortizuje, niti se predviđa za rušenje i rekonstrukciju posle određenog vremena. Stoga se mora obezbediti njegova trajnost ne samo u pogledu tehničke izdržljivosti, već i sa ciljem očuvanja kulturno-istorijskih graditeljskih potencijala.

Iz ovoga proizlazi da zaštićeni istorijski objekt posebno spomenik kulture treba da nadživi jednu ili čitav niz funkcija koje će ga ubuduće ispunjavati, a da pritom ne izgubi ona obeležja i kvalitete koji ga kvalifikuju kao trajno kulturno-istorijsko dobro.

Takav zajednički cilj i opšte opredeljenje nailazi na osnovno pitanje: šta se mora bezuslovno očuvati i zaštititi kao spomeničko svojstvo i trajna kulturno-istorijska vrednost; šta treba ukloniti kao bezvredno što narušava integritet spomenika kulture; koji se elementi mogu eliminisati da bi se ostvarilo uvođenje funkcije; do koga se stepena mogu dozvoliti nadogradnje i pregradnje.

Na ova pitanja ponuđen je odgovor u okviru obrade uslova pojedinačnih objekata ili je predložen način za njihovo ispitivanje.

Ovdje se može istaći kao rezultanta različitih pojedinačnih uslova, sledeći opšti stav:

Na kućama koje su sačuvale izvorni arhitektonski sklop ovaj mora biti sačuvan bez nadogradnje i drugih promena gabarita. Isti uslov važi i za otvore na fasadama, kako u pogledu njihovog položaja, tako i oblika. Unutrašnji sklop i obrada enterijera uslovljeni su na manjem broju zgrada, koje su imale i sačuvale stilsku obradu. Drvene konstrukcije krovova mogu biti zamenjene u materijalu, ali sa zadržavanjem originalnog oblika, bez promene pada i podizanja parapeta u potkrovlju. Drvene tavanice mogu se takođe zameniti armiranobetonskim konstrukcijama uz zadržavanje starog nivoa i visine prozorskih parapeta. U zavisnosti od novog rasporeda namena može doći i do mestimične promene položaja dimnjaka ili njihove redukcije. Stara rešenja u originalnim oblicima treba sačuvati i tamo gde se isključuje njihova dalja primena kao instalacija za zagrevanje.

Pregradni zidovi se uklanjaju prilikom zamene tavanica, novi položaj uslovljen je projektovanim raspored prostorija. Neophodne promene otvara uslovljene funkcijom mogu se prihvatiti na sporednim stranama objekata.

Navedeni opšti uslovi odnose se prvenstveno na ansamble i objekte stambene arhitekture, koji su po pravilu izloženi najvećem stepenu promena i adaptacija.

Za kompleks odbrambene arhitekture, kao i za sve objekte crkvene koji su kategorisani kao spomenici kulture, primenjuju se metodologija obrade utvrđena za tu kategoriju nasleđa. Za svaki objekt posebno utvrđuje se na osnovu rezultata prethodnih istraživanja mogući stepen intervencija.

Uopšte uzev, uslovi su ovde znatno oštriji prema mogućnostima promena opšteg sklopa, obrade i primene materijala.

Za sve postojeće crkve, koje su istovremeno spomenici kulture i aktivni kulturni objekti ova dva parametra precizno određuju zadržavanje originalnog sklopa, obrade, fasada i enterijera.

U sklopu objekata nekadašnje odbrambene arhitekture, adaptacije se odnose mahom na Kanli-Kulu i Forte-Mare, koja su i do sada imale nove aktivne funkcije (Ljetnja pozornica, Bioskop).

Prilagođavanje prostora za takve namene može se postizati bez intervencija na bedemima. Tehnička novogradnja mora biti svedena na meru neophodnog i izvedena tako da se razlikuje od originalnih delova. Prednost imaju montažna rešenja koja se lako

prilagođavaju i prema potrebi uklanjaju bez povreda na originalnoj arhitekturi.

Ostali objekti fortifikacione arhitekture: bastioni, kule, bedemi, ne treba da pretrpe nikakve građevinske intervencije uslovljene novom namenom, jer za njihovu adaptaciju nema ni potrebe ni uslova.

Suprotno od toga, potrebno je da se njihovi prostori oslobode pojedinih zgrada koje su nad njima podignute (prvenstveno 43, 39).

Uvođenje kućnih i komunalnih instalacija

Nedostatak, nedovoljnost i dotrajalost komunalnih instalacija opšta je oznaka ovoga područja. Stanje ne zadovoljava u najvećem broju objekata. Stoga se mora pristupiti celovitoj rekonstrukciji zasnovanoj na generalnom rešenju infrastrukture i opštim uslovima za uvođenje u zgrade.

U okviru ove studije potrebno je da se ukaže na specifičnosti građevinskih i ambijentalnih uslova, koji iziskuju nalaženje i primenu odgovarajućih tehničkih rešenja.

Pri projektovanju nove ili rekonstrukciji postojeće kanalizacione mreže, treba nastojati da se grupišu kućni priključci za po nekoliko susednih kuća, kako bi se izbegao ili barem smanjio broj revizionih okana, odnosno izbeglo često uništavanje delova starog uličnog zastora. Slično važi i za uvođenje odnosno pojačanje mreže vodovoda.

Elektroinstalacije svih vrsta treba da budu vođene podzemno, kroz cevi čiji profil obezbeđuje proširenje kapaciteta bez naknadnih prekopavanja, trgova i ulica. Postavljanje kablovskih glava izbeći na fasadnim zidovima; rešenja se mogu tražiti unutar zgrada i prema dvorištima.

Elektrokablove do svetiljki za javnu rasvetu koji treba da budu vođeni po fasadama trasirati tako da ostanu na površini bez ukopavanja. Ovakvim štetnim maskiranjem po pravilu se trajno oštećuju površine kamenih fasada. Slično važi i za vođenje kablova po gradskim zidinama. Izborom boje kablova slične površine zida postižu se povoljni rezultati uz primenu jednostavnih tehničkih rešenja.

Lokacija novih trafostanica moguća je na perifernim delovima ovoga područja gde je otvoren pristup servisnim vozilima. Namesto izgradnje tipskih objekata ovde treba pristupiti ugradnji postrojenja u prizemljima postojećih objekata.

Pri određivanju projektnih zadataka za infrastrukturu prednost treba dati koncentrisanim rešenjima za gromobranske instalacije, tv antene, eventualno grejanje i druge savremene sisteme.

I za sve druge instalacije koje mogu doći u obzir na ovome prostoru važi isto opšte nastojanje: da se uspostave celovita i traj-

na rešenja koja ne iziskuju česte preinake i povrede na arhitekturi zgrada ili zastorima ulica.

KONSTRUKCIJE I MATERIJALI

Osnovni građevinski materijal, kamen od stena krečnjaka, korišćen je za noseće konstrukcije—spoljašnje i srednje zidove. Kamen za masovnu primenu u konstrukcijama, nalazen je i vađen u lokalnim majdanima. Za pločnike, oblaganja soklova, ili ponekad za dekorativne kombinacije primenjivan je kamen crvene boje iz Đurića.

Za izradu elemenata fasada primenjivan je kamen podesan za klesanje okvira otvora, venaca i arhitektonskih ukrasa. Kod kvalitetnijih rešenja sve fasade, ili barem one najvažnije radene su u celini od takvog kamena. Ovakav materijal mogao je kao i u ostalim mestima Boke biti dovožen iz drugih gradova i udaljenijih nalazišta u obliku obrađenih blokova i gotovih arhitektonskih elemenata. Po tome je bila poznata Korčula odakle su se snabdevali mnogi gradovi na Primorju u vreme Mletačke vladavine.

Kamenom građeni spoljašnji zidovi oblagani su ponekad malterom radi zaštite od dejstva atmosfere vode, osobito na stranama izloženim dominantnom vetru. U ovakve zaštitne premaze stavljena je mrvljena opeka ili «crvenica» tj. nerastvorivi boksitni talozi u kamenim škrapama. Ovi hidroulični malteri primenjivani su i za hidroizolacije podova, terasa, cisterni.

Kod objekata skromnije gradnje i glavna pročelja su pokrivena malterom, koji je ovde imao i zaštitu i dekorativnu ulogu. Imitiranje tradicionalnih kamenih elemenata u malteru steklo je široku primenu u 19. veku.

Zasvedene konstrukcije zapažene su na malom broju objekata, ako se izuzmu fortifikacije. To su barokni svodovi i luci od kamena ili opeka, koje su podizali za vreme Mlečana, pruski svodovi od opeka na čeličnim nosačima kakvi su građeni u prošlom veku i početkom ovog.

Među krovnim konstrukcijama sačuvana su i stara rešenja, osobito u stambenim potkrovljima sa videnicama, koja nemaju dovoljnu prostornu krutost. Ovo je uzrokovalo pojave teških posledica na mnogim zgradama prilikom zemljotresa 1979. godine.

Drvene međuspratne konstrukcije mogu imati dva osnovna rešenja: starije, gde su krajevi tavanjača poduhvaćeni podvlakama, koje su nošene kamenim konzolama, i mlađe sa krajevima tavanjača uklještenim u zidove.

Kao mera za postizanje veće prostorne krutosti i otpornosti prema potresima krajevi tavanjača vezivani su ponekada gvozdenim zategama čije se glave sa ankerima zapažaju na pojedinim fasadnim zidovima.

Tradicionalni pokrivač od kanalice sačuvan je na više objekata. Na nekima dotrajao ili oštećen od zemljotresa. Poslednjih

decenija njega je smenjivao falcovani crep («francuzice») a u najnovije vreme «mediteran».

Stanje objekata

Analiza izvršena tokom 1982. godine daje pregled današnjeg stanja objekata, stepena dotrajalosti građevinskih materijala i oštećenja konstrukcija.

Zbir negativnih dejstava obuhvata tri činioca. Prvi je stepen dotrajalosti struktura do zemljotresa 1979. godine. Drugi je izražen štetama izazvanim seizmičkim silama. Treći proističe iz zapuštenosti mnogih zgrada tokom protekle tri godine.

Ova tri «saucešnika» u procesu propadanja nisu, niti mogu biti sasvim jasno međusobno razgraničena. No, na mnogim objektima može se sa dosta sigurnosti uočiti njihovo učešće i sadejstvo u procesu dotrajavanja materijala i slabljenja konstrukcija.

Zatečena stanja opisana su i u analitičkim obrascima za pojedinačne objekte. Na situacionom planu ona su svedena na sledeće kategorije.

1. Zapušteno: Nedovoljno održavanje zgrada, krovnih pokrivača fasadnih obloga, unutrašnjosti. Potklobučenja i delimično opadanje maltera. Vlaga. Nečistoća.

2. Dotrajale drvene konstrukcije: Elementi drvenih tavanica, stepeništa i krovova delimično istruleli. Smanjena nosivost. Jaka ulagnuća. Deformacije nosača.

3. Deformacije zidova: Nagnutost fasadnih zidova. Vitoperne deformacije. Trajno odstupanje od prvobitne geometrije objekta. Otvaranje spojeva između nosećih i pregradnih zidova. Sleganja.

4. Naprsline na fasadnom malteru: Česte na gornjim delovima. Jače izražene projektuju oštećenja zidanih konstrukcija ispod maltera, izazvane dejstvom zemljotresa.

5. Pukotine na nosećim zidovima: Sagledljive na fasadama koje nisu pokrivena malterom. U gornjoj zoni izazvane pomeranjima krovne konstrukcije. U donjoj sleganjima temeljnog tla.

6. Delimično srušene tavanice i krov: Razmicanje zidnih oslonaca na kojima leže drveni nosači. Rastvaranje sklopova. Obrušavanje konstrukcija sa viših nivoa uzrokovano padanjem ili oštećenjem nižih.

7. Delimično obrušeni konstruktivni zidovi: Snažna vodoravna pomeranja drvenih krovova izazvala su i obrušavanje gornjih delova fasadnih zidova. Posledice najjače izražene na strukturama bez serklaža ili gvozdениh zatega.

8. Konstruktivni sklop uništen: Ovde spadaju kako zgrade u ruševinama, tako i one čiji su vitalni konstruktivni elementi

uništen, a celina se zadržala u labilnoj ravnoteži. Snažne pukotine u raznim pravcima. Razdvajanje i nagnutost pojedinih blokova zidanih konstrukcija. Delimična obrušenost. Kod starih ruševina nepostojanje krovova i drvenih tavanica.

9. Delimična asanacija izvedena: Veći broj objekata u kojima se živi. Sanirani krovovi. Zatvorene pukotine. Postavljeni serklaži. Popravljenije instalacije. Uređena unutrašnjost.

10. Potpuna asanacija izvršena: Obuhvata manji broj zgrada gdje su izvedeni kompletni asanacioni radovi u sklopu potpunog uređenja i osposobljavanja za savremeno korišćenje.

11. Dobro stanje: Odnosi se na zgrade koje su uspešno odolele zemljotresu, zahvaljujući solidnim konstrukcijama i dobrom stanju građevinskih materijala. Obuhvata takođe novogradnje podignute posle 1979. godine.

Izvršene analize odnose se na stambene blokove, pojedinačne zgrade, i crkve. Objekte fortifikacione arhitekture: bedeme, kule i tvrđave obuhvataju samo delimično, i to, na mestima gde su se ispoljila jača oštećenja od zemljotresa.

Uzroci propadanja materijala i oštećenja konstrukcija

U sklopu uzroka koji izazivaju propadanje arhitektonskih objekata i drugih građevinskih sklopova nalazi se nekoliko grupa činilaca koji se međusobno dopunjuju u složenom mehanizmu razornih dejstava.

U prvu grupu spadaju sporji prirodni procesi starenja građevinskih materijala, koji mogu biti ubrzani raznim štetnim agensima i bolestima, koje ovi izazivaju.

Među takvim štetnim činiocima ističe se vlaga, koja deluje u raznim vidovima: kao kapilarna iz zemljišta, kondenzaciona iz vazduha, udružena sa morskom soli i dejstvom jakog vetra da se navedu samo oni najčešći oblici, koji deluju u ovom podneblju. Vlaga negativno utiče na higijenske uslove za korišćenje prostora i čini podlogu za ubrzano propadanje građevinskih materijala. Tu spadaju truljenje drveta, erozija kamena, raspadanje malternog veziva i sl.

Građevinski materijali i konstruktivni sklopovi načeti sporim ali dugotrajnim dejstvom dotrajavanja trpe havarije pri naletu prirodnih stihija, osobito zemljotresa.

Ovdje treba istaći i jednu negativnu osobenost tla na kojem je podignut Herceg-Noví. To su klizišta, koja se i danas javljaju u blizini Starog Grada. Ostali su pritom nedovoljno objašnjeni ostaci davno napuštenih gradskih zidina na jugoistočnoj strani niz padinu prema moru. Njihovi položaji, nagnutost i mestimična uništenost ukazuju na moguću eroziju temeljnog tla i čitavog ovoga dela padine. Na starim mletačkim planovima tu su označeni ostaci starih zidina. Čitav ovaj sektor danas pretežno obrastao samoniklom vegetacijom, deluje kao područje nekada omeđeno zi-

dinama, a koje je moralo biti već odavno napušteno zbog klizanja tla.

S obzirom na direktno susedstvo Starog Grada od velikog je praktičnog interesa pitanje neposrednih uzroka pokretanja tla i doba kada su delovali.

Pojedini istraživači istorije i graditeljstva Herceg-Novog smatraju da delovi ovih ruševina nekadašnjeg perimetra Starog Grada mogu biti antičkog porekla. Trusna kataklizma, koja je pogodila široka područja u šestom veku n.e., mogla je izazvati katastrofalne posledice i na ovom položaju. Arheološka sondiranja mogu i treba da doprinesu rasvetljavanju pitanja porekla ovih gradnji: ispitivanjem i uporednom analizom zidova, kao i stratigrafijom tla.

Od utemeljenja Herceg-Novog u 14. veku do danas nekoliko snažnih zemljotresa pogodilo je zonu Južnog primorja. Poznate su teške posledice koje su doživeli obližnji Kotor i Dubrovnik u 16. i 17. veku. Arhivska građa govori i o štetama koje je pretrpeo Novi krajem turske vladavine u 17. veku.

Obnova gradova posle ovakvih masovnih razaranja nije svuda tekla istim tokom. U bogatom Dubrovniku ona je obuhvatila radikalnu rekonstrukciju čitavih četvrti na novoj planskoj osnovi. U Kotoru, kako su pokazali rezultati dosadašnjih detaljnih ispitivanja više desetina objekata, podizani su iz temelja novi stambeni objekti i palate plemića sa oznakama baroknog stila.

U Herceg-Novom, koji je bio poprište strateških nadmetanja Turske i Venecije, obnova je morala biti koncentrisana na pojas utvrđenja i važne vojne ili javne građevine. Skromniji objekti stambene arhitekture mogli su biti manje ili više ojačavani i rekonstruisani da bi se omogućilo dalje korišćenje. Bivalo je pritom nesumnje i zgrada koje su morale biti trajno napuštene da bi se postepeno pretvorile u ruševine.

Novi je više puta prelazio iz ruku jednih pod vlast drugih gospodara, po pravilu posle opsada, borbi i razaranja. Ova česta ratovanja ostavljala su praznine u strukturi naselja, provale na bedemima, izazivala su požare i eksplozije municije.

U Novom kao i mnogim drugim sličnim utvrđenim naseljima ratničke istorije masovna pustošenja sledili su periodi napregnute obnove uz oskudicu sredstava i kvalifikovanih izvođača. To se danas može iščitavati na pročeljima njegovih starijih zdanja, sa mešovitim materijalom sabiranim iz ruševina, sa ciljem da se obnove prostori za egzistenciju bez želje i mogućnosti da se udovolji nekim višim zahtevima graditeljske estetike.

Ovaj zbirni utisak stvara se posle analitičkih opažanja više desetina građevinskih blokova i kuća, osobito u centralnom području duž glavnih ulica.

Urbanistička obnova i adaptacija zgrada u Boki tokom 19. i 20. veka imaju neka zajednička svojstva koja su mogla biti loša za stabilnost zgrada i njihovu otpornost na zemljotrese.

Ovde pre svega spada nadogradnja pojedinih spratova na starim kamenim kućama, što je dovodilo do naknadnih sleganja

tla pod istim temeljima. Zapaženo je analizom arhivske građe iz prošlog veka da se tada rušeni srednji noseći zidovi, da bi se omogućio nov raspored prostora izdvojenog lakim pregradama. Istovremeno, formirana su stambena potkrovlja sa kuhinjama, i višnicama na fasadama. Tip krovnih konstrukcija koji je omogućavao korišćenje prostora nije obezbeđivao krutost sklopa, što je dovelo do havarija prilikom zemljotresa 1979. godine.

I niz drugih pregradnji, naročito u ovom veku doprinosa je postepenoj konstruktivnoj degradaciji. Ovde treba svrstati neobazrivo probijanje širokih prizemnih otvora izloga, što je izazvalo koncentrisanje opterećenja i naknadno sleganje sa pojavama pukotina.

Kod primene novih materijala, čeličnih nosača, armiranog betona nisu ponekad postizane korektne veze starih i novih delova konstrukcije.

Konačno, listi uzročnika mogu se dodati nedostatak ili oštećenja kanalizacije i neregulisano oticanje atmosferske vode. Na terenu potencijalnih klizišta ovo je moglo stvarati veliku opasnost, i dovesti do masovnijih nestabilnosti. U takvim okolnostima zemljotres koji je pogodio Crnogorsko Primorje 1979. godine izazvao je velike štete i u Starom Gradu. Na nekim zgradama i delovima nekadašnjih utvrđenja one su teške i očigledne. Pažnju privlači stanje polubastiona (Mezaluna) na obali sa ispremetanim ogromnim blokovima zidanim u kamenu i opeci.

Ovde treba istaći da neka oštećenja struktura mogu biti veoma teška, mada mnogo manje spektakularna u odnosu na pomenuti primer. To su pojedini objekti zadržani u latentnoj ravnoteži koja prethodi potpunom raspadanju.

Od posebne i najveće važnosti je problem temeljnog tla Starog Grada kao celine: njegove otpornosti, nosivosti i negativnih procesa kojima je izloženo ili bi moglo biti u slučajevima nekontrolisane gradnje. Posle zemljotresa 1979. godine izvršena su geomehnička bušenja tla. Rezultati ispitivanja sondi izneti su u sažetom obliku na savetovanju održanom u Herceg-Novom maja 1982. godine.

Među zaključcima istraživača ističe se upozorenje da se opterećenje temeljnog tla ne sme povećavati.

Principijelni stavovi za sanaciju starih struktura

U ovoj studiji izlažu se gledišta o mogućem pristupu sanaciji konstrukcija na istorijskim objektima manjeg ili većeg spomeničkog potencijala. Takođe, specifični uslovi i ograničenja sa kojima su suočeni budući projektanti i izvođači radova. Specijalistička razmatranja inženjera-statičara moraju da budu predmet posebnih istraživanja.

Na početku treba istaći da se prema novim aseizmičkim propisima usvojenim posle zemljotresa predviđa ugradnja armiranobetonskih ojačanja u starim zgradama podignutim u kamenu: ab

temelji i tavanice, serklaži, ugaoni stubovi, stepeništa, balkonske ploče, ojačanja dimnjaka i dr.

Kako su pokazala dosadašnja projektovanja za mnoge objekte i posebno izvođenja radova na nekima, stvaraju se određene teškoće zbog neprilagođenosti novih konstrukcija i postupaka starim zidanim kamenim strukturama. Posebno tamo gde postoje ograničenja zbog spomeničkog značaja i dekorativne obrade arhitekture. Pomenute teškoće ne odnose se toliko na tehnička pitanja sprovođenja propisanih mera, koliko na ugrožavanje integriteta objekata kao spomenika kulture, za koje opet postoje specijalni zahtevi i propisi.

Ozbiljna nepodudarnost ispoljila se na više starih objekata duž Boke prilikom nastojanja da se ugrade vertikalni serklaži, odnosno unutrašnji ab stubovi uz uglove prostorija. Po pravilu kamene zgrade imaju najbrižljivije izvedene uglove sa prevezom klesanih blokova, čak i na kućama skromne obrade i lošije tehnike. Takvi objekti pokazali su najveći stepen rezistentnosti prema dejstvu zemljotresa baš na uglovima. Pukotine su se javile na manjem ili većem odstojanju od uglova. Prilikom sadašnjih nastojanja da se ugrade aseizmički ab stubovi razaraju se najotporniji delovi starih kamenih konstrukcija. Zbog čvrstoće kamenog zida mora se razvaliti znatno veća masa nego što je potrebno za ugradnju ab elemenata. Usto se normalno rastresaju okolna zidna polja.

Da bi se izbegle ovakve nesumnje loše posledice projektima statičke asanacije starih zidanih konstrukcija predviđene su ab. dijafragme, koje ispunjavaju ulogu nosača i obezbeđuju prostornu krutost uklještenjem njihovih krajeva prema sredini zidova. Ovakve metode primenjivane su u Kotoru (Stari Grad i okolna mesta). One su ocenjene kao neuporedivo pogodnije za primenu na objektima stare kamene arhitekture.

Za ugradnju međuspratnih ab ploča, po pravilu, ne nailazi se na velike teškoće. Drvene tavanice se lako uklanjaju, posebno tamo gde su ležale preko podvlaka nošenih kamenim konzolama. U slučajevima kada je neophodno sačuvati staru drvenu tavanicu, kao neodvojivi deo izvornog sklopa i dekorativnog rešenja, njena uloga nosača prepušta se novoj ab tavanici. Stara može ostati ojačana i slobodna ili mestimično okačena o novu.

Na fasadnim zidovima višcetažnih kuća gde su otvori jedan iznad drugoga vertikalne pukotine su po pravilu nastale na linijama najmanjeg otpora na granicama otvora. Kameni monolitni blokovi iznad i ispod otvora vrata i prozora popucali su, a ponegde i obrušili sa delovima parapeta. Posle saniranja konstruktivnog korpusa i injektiranja rastresenih zidova postoji mogućnost vraćanja starih profilisanih kamenih blokova uz primenu sintetičkih veziva za spajanje odvojenih komada.

Kod objekata sa fasadama od klesanih kvadera i sa elementima arhitektonske dekorativne plastike, po pravilu, treba ići na stabilizaciju rastresenih zidova pomoću injektiranja i delimičnih plombaža, odnosno zamene uništenih blokova. Preziđivanja se može

primeniti samo kao jedina preostala mera u slučajevima velikih deformacija, rastresitosti i delimične urušenosti fasadnih zidova. Mada sa tehničkog gledišta ovakvo saniranje može biti jednostavnije i potpunije, gubi se autentičnost stare gradnje, koja je nezaobilazan motiv zaštite spomenika kulture.

Očuvanje autentičnosti materijala i tehnologija gradnje pokazuje se blagotvorno i sa gledišta konstruktivne stabilnosti. Praksa je pokazala da je pod istim spoljašnjim uslovima prema zemljotresu otpornija zdrava konstrukcija u homogenom kamenom materijalu sa dobrim vezivom, od kombinovanih sklopova različitih materijala sa velikim razlikama u ponašanju i stepenu krutosti.

Posmatranjem položaja i stepena oštećenja na mnogim kućama može se doći do zaključka da je izvor slabosti često bilo »invalidno« stanje objekata, a ne urođena slabost određenih građevinskih materijala i tipova konstrukcija. Kod građevina starih više stotina godina došlo je neretko do slabljenja malternog veziva, nagnuća zidova, teških nadogradnji u lošijem materijalu i slabog održavanja.

Pravac sanacije starih zgrada posebno onih koje sadrže svojstva spomenika kulture stoga treba da pođe od izlečenja klasičnih zidanih konstrukcija primenom savremenih tehnika zaštite graditeljskog nasleđa koje danas stoje na raspolaganju. Uvođenje novih elemenata za preventivno aseizmičko ojačanje tada se svodi na one sklopove koji se po proračunu pokažu kao neizbežni.

Ovakvim izborom i redosledom postupaka u procesu sanacije mogu se postići dva osnovna cilja: da se sačuva u što većoj meri autentičnost istorijskih sklopova kao jedan od bitnih oznaka spomeničkog nasleđa i da se istovremeno troškovi zahvata smanje do neophodne granice.

Pregledom tehničke dokumentacije i gradilišta, osobito onih u privatnom vlasništvu, moglo se neretko zaključiti da su primenjene mere ponekada predimenzionisane i usmerene uglavnom na ubacivanje aseizmičkih sklopova prema tipizovanim postupcima.

Navedena opažanja imaju za cilj da upozore na mogućnost istraživanja i odgovarajućih metoda sanacije koje treba primeniti u Starom Gradu, koristeći dosadašnja kako pozitivna, tako i negativna iskustva.

Sa stanovišta zaštite i trajnog očuvanja preostalih kulturno-istorijskih i graditeljskih potencijala važno je da se produži fizičko trajanje objekata, i obezbedi njihovo sigurno korišćenje i preventivna otpornost. Međutim, isto je toliko važno, a kod spomenika kulture i neophodno da se sačuva tehnološka i konstruktivna autentičnost, a ne samo spoljašnji oblik i površinska dekoracija. Ovo se često gubi iz vida, pa se olako uklanjaju i uništavaju i oni delovi originalnih konstrukcija koji mogu još dugo potrajati.

Poređenjem stanja i izgleda pojedinih starih zgrada pre i posle sanacije i adaptacije izvršene poslednjih godina u Boki, ne može se izbeći težak utisak: sa konstruktivnim nedostacima uklonjeni su i mnogi spomenički kvaliteti.

Autentični govor stare, oronule, ali izvorne arhitekture, zamenjen je nemuštim jezikom novih materijala, industrijskih proizvoda, konfekcijske produkcije.

Mnogi istorijski ambijenti, na način kako se sada često radi, nisu sanirani već sterilizovani. Iz njih su izbačeni i poslednji tragovi originalne obrade, vrednost unikatnih rešenja, svedočanstva o genezi građevine, nepovratni arhiv podataka u kamenu.

Jednostrano zaokupljena akcija saniranja posle zemljotresa preskupo se plaća nenadoknadivim gubitkom istorijskih originala i njihovim pretvaranjem u faksimile prošlosti.

Zaštita materijala

U podneblju Herceg-Novog kamen kao građevinski materijal pošteđen je nekih uzročnika propadanja, kao što su smog ili niske temperature, ali je izložen znatnom stepenu relativne vlažnosti, termičkim naprezanjima, a na nekim položajima uz obalu i dejstvu morske soli.

Uopšte uzev, kamen krečnjak, koji je pretežan građevinski materijal, pokazuje visok stepen otpornosti prema navedenim negativnim dejstvima.

Trajno negativne posledice izaziva kapilarna vlaga u prizemnoj zoni objekata, koji po pravilu nemaju horizontalnu izolaciju. To dovodi do kristalizacije soli na površini zidova, odnosno maltera na fasadama i u spojnicama. Kao posledica nastaje erozija materijala. U ovakvim prostorijama ozbiljno su degradirani uslovi korišćenja.

Za saniranje prizemnih prostorija starih zgrada koriste se rutinske metode polaganja hidroizolacije ispod podova. Za prekid kapilarne vlage u kamenim zidovima primenjuju se tehnike i materijali novijeg datuma. Relativno jednostavna i jeftina metoda sastoji se u bušenju kosih kanala sa jedne ili obe strane zida u koje se potom naliva rastvor preparata koji stvara vodonepropusni sloj. U zavisnosti od stanja konstrukcija i količine rastvora postiže se različiti stepen vodoodbojnosti. Postoje i druge metode kojima se zidovi postepeno prosecaju da se u kanale ubaci smesa sa vezivom od epoksidne smole velike nosivosti. Međutim, ova metoda primenjuje se na značajnim spomenicima, gde su postavljeni zahtevi da se vlaga potpuno i trajno prekine (radi zaštite fresaka na pr.).

Danas se često primenjuju jaki produžni ili cementni malteri za oblaganje kalkana, pa i fasadnih zidova, sa ciljem da se zaštite od vlage. Ova rasprostranjena upotreba cementnog veziva zasniva se kako pokazuju istraživanja na zabludi da se tako najuspešnije rešava izolacija od atmosferskih padavina.

Rezultati do kojih se došlo u naučnim laboratorijama i eksperimentalnim radovima na starim građevinama, pokazali su da dolazi zapravo do pojava suprotnih od onih koje se žele postići. Kada se vremenom na malteru pojave naprsline, prodor vode je omogućen, a isparavanje zbog vodonepropusnog sloja sprečeno.

Zato se preporučuje primena produžnih maltera sa kvalitetnim gašenim krečom i malom količinom cementa. Atmosferska voda nošena kišom prodire do izvesne dubine zaštitnog malternog sloja, ali potom i brzo isparava.

Slično se događa i sa fugovanjem, odnosno dersovanjem fasada, primenom jakih produžnih i cementnog maltera. Ova tehnika dostigla je, nažalost, široku primenu na kamenim fasadama saniranih kuća u Boki. Kao rezultat rasprostranjene zablude o sve-rešavajućoj primeni cementa, sa mnogih fasada skidaju se originalne krečno-malterne fuge, koje su izdržale decenije pa i stoleća, jer su postigle čvrstoću i staslost sa kamenom sastavljenim od istih prirodnih sastojaka. Ako se na ovom mestu izostave i tako grube omaške kao što je uništavanje istorijske autentičnosti i estetska degradacija starih pročelja, ostaje problem tehničke necelishodnosti ovakvih postupaka.

I ovde se istraživanjima na terenu i u laboratorijama pokazalo da je za zaptivanje spojnica važno kvalitet smeše, brižljiva ugradnja i održavanje fasade kod početnog vezivanja, i obratno — nekontrolisani dodatak cementa izaziva prskanja materijala i prodor vode koja ostaje zarobljena ispod cementne kore.

Za održavanje starih kamenih fasada gde se javila poroznost materijala i slabljenje spojnica mogu se primeniti premazi — impregnacije od silikonskih rastvora. Dodatak ovih rastvora u maltere ojačava spojnice.

Za očuvanje izvornog lika starih kuća potrebno je da se zadrže originalni pokrivači od kanalice rađenih u starom formatu, sa segmentnim lukom i patiniranim neujednačenim tonovima. Povećana poroznost ovog starog pokrivača može se smanjiti ili eliminisati potapanjem kanalice u rastvor silikona.

Zaštita građevinskog drveta od truljenja, crvotočine, vlage i požara postiže se danas različitim impregnatorima i premazima poznatim u praksi. U nasleđenom fondu koji se ovde obrađuje od delova konstrukcija rađenih u drvetu to mogu biti: tavanice dekorativno obrađene, stara stolarija, zidne obloge, delovi stepeništa i sl., a spolja drveni kapci, grilje, elementi streha i sl.

Potrebno je i moguće da se sačuvaju mnogi od ovakvih elemenata izvorno, mada ponekad i skromne obrade.

Delovi stare stolarije kakva se odavno ne proizvodi mogu se uspešno konzervirati skidanjem starih bojenih nanosa i dubokom impregnacijom, a potom površinskom obradom drveta. Neretko moći će da se postignu vrlo povoljna rešenja gde je sačuvana autentična obrada, a istovremeno i smanjeni troškovi radova, koji su znatno veći za izradu ovakvih malih serija van JUS-a.

Za izvođenje zaštitnih radova na starim objektima spomeničkog značaja sa delima iz oblasti primenjene umetnosti treba se obratiti službi zaštite spomenika kulture, koja u svom sastavu ima konzervatorske radionice, za skulpturu, slikarstvo, metale, keramiku i druge tradicionalne tehnike.

ENTERIJERI I EKSTERIJERI

S obzirom na vremensko poreklo, stilsku pripadnost i stepen očuvanosti izvornih rešenja malo je objekata u kojima su formirani i nasleđeni enterijeri vredni trajne zaštite.

Među objekte koji sadrže enterijere čija obrada ima kvalitete koji obavezuju na poseban postupak utvrđen uslovima službe zaštite spomenika kulture spadaju postojeće crkve. Tretman enterijera ovde obuhvata unutrašnje površine arhitekture; oltare, crkveni inventar sa delima primenjenih umetnosti i sl.

Grupu enterijera izvorne obrade čine unutrašnje zasvedene prostorije u sklopu utvrđenja. Takvih delova ima u Kanli-Kuli, u starijem unutrašnjem sklopu Forte-Mare, u Torionu sa tzv. »Peraškim vratima« i drugim sklopovima nekadašnjeg perimetra.

U fondu stambene arhitekture malo je kuća koje su podignute sa vrednim enterijerima, a od njih je još manje sačuvanih.

Normalno da su takva rešenja razvijena u objektima koji su pripadali imućnijim građanima ili su imali reprezentativnu obradu koju je iziskivala javna funkcija.

Prilikom buduće obnove zgrade u kojima se dosada nalazila Umetnička galerija (52) i one u kojoj je bio Sud (67), treba pažljivo ispitati tragove nekadašnje obrade enterijera koji po arhitekturi pripada baroku.

Na drugoj strani ove grupe nalaze se ništa manje vredni objekti rustične arhitekture gde treba sačuvati i prezentovati elemente izvorne obrade, koji mogu biti sačuvani na površinama kamenih zidova.

Među desetinama skromnih kuća u kojima nema posebnih kvaliteta mogu se naći pojedina fragmentarno očuvana rešenja ili detalji obrade. Mnogi elementi ukoliko nisu dosada uništeni, mogu biti pokriveni naslagama kasnijih maltera.

Obrada fasada

Među pročeljima kuća ističu se ona koja su rađena brižljivo klesanim kamenom, složenim u pravilne redove, ponekada nejednakih visina. Vidna površina kvadera može biti oivičena glatkim trakama. Kod ovakvih rešenja spojnice između blokova su uske i pravilne.

Na fasadama koje su bile izvedene nepravilnijim blokovima sa grubljim vidnim površinama i neravnim ivicama, stari majstori primenjivali su neke postupke radi poboljšanja izgleda. Jedan se sastojao u oblikovanju malternih traka približno jednakih širina, isturenih nekoliko mm iznad ravni fasade. Njima su korigovani oblici kamenih blokova. Plastične trake stvarale su senke kojima je isticana regularna mreža spojnica. Ovakva tehnika sačuvana je na pojedinim kućama, i to gotovo na čitavim fasadama. Kod drugih je delimično uništena i zamenjena kasnijim fugovanjem, ali se po ostacima može ustanoviti primenjeni materijal i originalna tehnika.

Opisani postupak rasprostranjen je u naseljima duž Boke koja imaju kuće i palate radene u oblicima baroka 17—18. ili tokom 19. veka.

Takva izvorna tehnika koja je postala oznaka stila i znak brižljivog izvođenja, uništena je do danas na mnogim zgradama. Taj postupak, nošen neznanjem i nesposobnošću da se nastave stare klesarske i zidarske tehnike, traje još uvek. Naočigled nestaju znaci kojima se može prepoznati originalan rad izveden u tradiciji superiornih graditeljskih veština na Primorju. Sve masovnije stvaraju se cementne koprene pod kojima su pokrivena kamena pročelja. Rezultat je ovde suprotan onome koji je postizao stari graditelj. Pravilne tehnike se degradiraju tzv. dersovanjima tj. širokim razmazivanjima cementnog maltera ne vodeći računa o ivicama kvadera. Grubost i nepravilnost još se i naglašavaju time što se gvozdanim šipkama povlače udubljene krive linije.

Nesumnjivo da u današnjoj enciklopediji neznanja starih tehnika ima i takvih postupaka koji izazivaju i znatnije štete na staroj kamenoj arhitekturi. Ali je besumnije malo takvih koje do te mere obezvređuju kultivisani trud prethodnika. U poplavi navedenog manira najteži utisak ostavljaju oni objekti gde je izvorna tehnika bila očuvana u velikom procentu i dobrom stanju, ali je danas naočigled svih uništena.

Takvih primera ima i u Herceg-Novom, zasada na manjem broju objekata, ali će se takva pojava proširiti kada krene obnova Starog Grada. Zbog toga se mora striktno usloviti i pratiti izvođenje radova na starim fasadama da bi se sačuvale izvorne tehnike kao bitan deo spomeničkog integriteta.

Brojne kuće ovde imaju pročelja pod malterima. Prethodnim istražnim radovima biće potrebno da se ustanovi kakva je obrada kamenog fasadnog zida ispod malternih obloga. Jer postoji ne samo verovatnoća, već je izvesno da je sadašnji izgled često rezultat naknadnih radova. Ovakva obloga mahom iz 19. ili 20. veka treba i može da bude trajno uklonjena u interesu iskazivanja originalnih arhitektonskih rešenja.

Na zgradama koje su podignute sa originalnom malternom obradom fasada u okviru određenim stilskim rešenjima, takva obrada normalno mora biti sačuvana. Kada stepen dotrajalosti materijala to nameće, restauracija će se izvoditi primenom istih ili srodnih, a tehnički otpornijih materijala.

Ovde je važno istaći da način bojenja fasada, kako u pogledu izbora premaza, tako i u izboru boja ne treba prepustiti slučajnom sticaju okolnosti. Urbanističkim projektom treba utvrditi okvire za uspostavljanje ton karte. Mora se uzeti u obzir da zbog topografske izloženosti Starog Grada mnoge zgrade tvore panoramu, pa bi omaške u bojenju negativno delovale i na znatnoj udaljenosti. Bilo bi povoljno da se za pojedine trgove, ulice i ansamble odrede osnovni tonovi svih objekata i grupacija zgrada.

U oblikovanju budućeg izgleda fasada kuća, frontova ulica i pročelja trgova, treba posvetiti istu pažnju finalnoj obradi fasadne

stolarije i bravarije. To su kapci, grilje, okovi, gvozdene ograde balkona i spoljašnjih stepeništa. Njihovo bojenje i održavanje moralo bi da bude podređeno arhitekturi zgrade a ne imovinskoj podeli. Namesto razlika koje se vide od jednog do drugog sprata, treba uvesti obaveznu primenu istih boja na svim odgovarajućim delovima iste kuće. Ova mera ne bi iziskivala nikakvo povećanje troškova, već jedino prilagođavanje pojedinačnih radova opštem konceptu uređenja.

Ovakve, naizgled male, stvari mogu bitno uticati na poboljšanje opšte slike uredenosti i komunalnog reda.

Kao deo eksterijera vidan često sa udaljenosti i odozgo, krovni pokrivači bitno deluju u opštoj slici kako pojedinog objekta, tako i celine Starog Grada.

U cilju očuvanja istorijske autentičnosti i »urbane patine« treba zadržati stare pokrivače od starih kanalica uz neizbežno pretresanje i impregnaciju materijala.

Vidne delove kamina i stare dimnjačke glave sačuvati uz potrebnu konsolidaciju. U ovakvom području nema mesta za raznovrsne oblike dimnjačkih glava, koji su danas oblast nekontrolisane »kreacije« na mnogim novim, posebno vikend-kućama.

AMBIJENT

— Zastori ulica i dvorišta.

Stariji načini pokrivanja ulica sačuvani su na nekoliko mesta u gornjem i srednjem delu Starog Grada. Pokrivači se sastoje od manjih kamenih ploča ili lomljenih komada, neretko i oblutka. Tehnike su različite od popločavanja relativno pravilnim komadima do kaldrmisanja sitnijim i rustičnim. Na pojedinim mestima veće površine izdvojene su na polja nasatično postavljenim blokovima, što stvara i dekorativne efekte.

Novije tehnike pokrivanja ulica i trgova primenjuju veće i bolje klesane ploče, ili krupniji oblutak.

Zbog strmog terena ulice imaju zavisno od pada u podužnom profilu kose rampe ili stepeništa.

Na više mesta pokrivač je dotrajao ili je oštećen tokom izvođenja infrastrukture, odnosno kućnih priključaka. Uništeni delovi nadoknađeni su jeftinom zamenom-betonom.

Prilazi u središta razvijenih blokova i pojedina dvorišta imaju slična rešenja, kombinovana sa baštenskim stazama. Pri obnovi zgrada primenjuju se i neki noviji materijali, među kojima naročito beton.

Na situacionom planu prikazano je postojeće stanje uličnih zastora. Urbanističkim projektom treba utvrditi obavezu da se očuvaju i obnove stari zastori. U slučaju kada se postavljaju podzemne instalacije neophodno je izvršiti prepokrivanje oštećenih delova primenom iste tehnike uz moguću upotrebu starih komada.

Pojedine ulice i javne površine nemaju kameni zastor. Rešenja se ovde mogu tražiti od pločnika za delove trgova, platoa, veća dvorišta, do kaldrme i oblutka za uske ulice, staze, rampe i druge unutrašnje prometnice.

Beton treba isključiti kao materijal za prepokrivanje javnih površina.

— *Izlozi, firme, reklame.*

U sklopu obnove stare arhitekture predviđa se oblikovanje prizemnih otvora u originalnim oblicima, na mestima gde su ranijim pregradnjama probijani široki otvori-izlozi.

Takva mera vratiće nasleđenoj arhitekturi izvorna rešenja i konstruktivnu stabilnost.

U Starom Gradu nisu brojne zgrade gde su ovakve preinake izvedene. Mnoge buduće funkcije neće iziskivati široke prizemne otvore za izlaganje robe.

Za isticanje obaveznih firmi i drugih natpisa o delatnosti mogu se primeniti rešenja na staklu izloga ili na ograničenim površinama zida kraj ulaza, na drvenim vratnicama i sl. Pritom treba isključiti takva tehnička rešenja koja iziskuju oštećenja kamenih fasada radi postavljanja ploča, sidrenja slova ili ispisivanje na malteru.

Na području Starog Grada i neposrednoj okolini ne treba odobravati isticanje reklama i drugih komercijalnih znakova na fasadama ili krovovima kuća.

— *Dizajn komunalne opreme.*

Planski i dugoročan uređivački poduhvat u Starom Gradu ne sme da izostavi pitanja postavljanja i načina obrada raznih elemenata komunalne opreme. Jer, mada, naizgled mali i nevažni, ovakvi delovi i detalji sudeluju u liku naselja, stvarajući ili utisak improvizacije, ili doživljaj stilizovanog reda.

U takve detalje koji čine vizuelno istaknuti deo ambijenta spadaju ulične svetiljke: na stubovima, konzolama ili samo nosećim kablovima. U nekim gradovima reprodukuju se stari sačuvani primerci stubova i svetiljki ili se rešenja traže u savremenoj stilizaciji, koja treba da zadovolji i funkcionalno i estetski.

Druga grupa obuhvata nazive ulica, brojeve kuća. Na trgovima i uglovima na povećanim tablama mogu se nalaziti natpisi o ličnostima ili događajima, čije ime trg i ulice nose. Ovdje je svakako neophodno obezbediti isto spoljašnje rešenje, materijal i oblik slova za sve takve table.

Oglasne table, ako već moraju biti unutar ovoga područja, mogu se smestiti na ograničenom broju mesta kod ulaza u Stari Grad, uz istovremeno ukidanje svakog drugog načina kojim se uzurpiraju prava javnog oglašavanja.

Korpe za otpatke na prometnim površinama, kod ulaza u grad na mestima zadržavanja građana i posetilaca, takode mogu biti objekt planskog rasporeda, i celishodnog oblikovanja.

Na pojedinim prostorima oko trgova, i unutar zelenih površina mogu se postavljati stabilne klupe, jednoobrazne po materijalu i oblikovanju.

— *Javna rasveta.*

Kod projektovanja nove mreže elektroinstalacija za javnu rasvetu treba zadatkom obuhvatiti dva cilja: redovnu-funkcionalnu i povremenu-sezonsku, svečanu.

Za prvu postoje tehnički standardi u pogledu osvetljaja jačina svetiljki i dr. U prostornim okolnostima i ambijentalnim uslovima u Starom Gradu verovatno će biti povoljno kombinovano rešenje sa svetiljkama na stubovima za veće javne površine, ili na konzolama za uske ulične koridore između starih kamenih kuća.

Posebna rešenja sa primenom niskih baštenskih svetiljki mogu se primeniti na pojedinim položajima oko gradskih utvrđenja okruženih parternim zelenilom i na drugim hortikulturno obrađenim površinama.

Topografska razuđenost Starog Grada i njegova izloženost u opštoj panorami Novoga omogućavaju stvaranje upečatljivog noćnog mizanscena pomoću električne rasvete. Za to stoje na raspolaganju reljef tla, masivi tvrđava, konture zidina, krovovi, grupacije zelenila.

Po svome položaju i urbanom sklopu Stari Grad je prirodno predviđen za ostvarenje raznovrsnih sadržajnih utisaka. Dosadašnja rešenja treba i mogu da budu proširena ne samo brojem reflektora već pre svega izborom pravih motiva i kombinacija.

U traženju rešenja morali bi se obavezno izbeći svi elementi i efekti jeftine dekoracije i šarenila, koji sa svojim efemernim prisustvom nameću trajnom obliku istorijskog ambijenta snažnog likovnog dejstva.

Zelenilo

Jedna od bitnih oznaka Herceg-Novog, obilje zelenila javlja se i na području Starog Grada u različitim oblicima. Analiza postojećeg stanja prikazana je na posebnom situacionom planu.

U prostorno skućenim i ugrađenim dvorištima stvorena su atrijumska rešenja sa lozom, puzavicama, cvećem.

Vrtovi na slobodnijim okućnicama sadrže više stabala mediteranske flore ili južnog voća, kao i cvetne partere. Na stenovitim obroncima prema moru rastu kaktusi i drugi tropski oblici vegetacije.

Među prostornim rešenjima ističe se bašta Doma Armije. Na istočnom delu Starog Grada i pod njim uređeno zelenilo prepusta prostor samonikloj vegetaciji, koja je prema moru potpuno ovladala.

Neki delovi gradskih bedema obrasli su rastinjem kakvo može da deluje agresivno na kamene zidove svojim razgranatim korenovima ili rastvaranjem krečnjaka (kapara). Zato Urbanističkim projektom treba odrediti načine zaštite starih objekata raspoloživim

hemijskim sredstvima ili drugim metodama. Posebno je važno naći trajna rešenja za jugoistočno područje uraslo u divlju vegetaciju, uzimajući pritom u obzir i pitanja moguće erozije tla.

U projektu uređenja vidnu ulogu treba da dobije pejzažna arhitektura zbog stručne nege postojećih zelenih površina i formiranja novih.

Široko područje inicijative i ličnog rada ostaje kao i dosad žiteljima ovoga područja, stanarima i vlasnicima kuća, čiji su prethodnici umeli da stvore prave arboretume trajne vrednosti, kako pejzažne, tako i kulturno-istorijske.

Urbani pejzaž

Uporedna analiza današnje panorame Herceg-Novog sa starim vedutama iz doba Mlečana, crtežima i fotografijama iz prošlog veka i sa početkom ovoga, pokazuje velike razlike, koje nadmašuju sličnosti.

Do devetnaestog stoleća područje Starog Grada omeđeno zidinama jasno se izdvajalo u prirodnom okruženju sa retkim gradnjama. Na zapadnoj strani se formiralo predgrađe sa trgom (borgoburg). Pod njim uz more skladišta i privredne zgrade. Dalje na obali izdvojen kompleks Lazareta. Sa suprotne, istočne strane prazan prostor. Na severu putevi za Kotor i Dubrovnik.

Niz kasnijih planova i panorama u hronološkom sledu pokazuje kako Stari Grad u zidinama sve više obrasta okolnim četvrtima koje postaju prostranije i gušće izgrađene.

Taj proces urastanja istorijskog jezgra u tkivo razvijenog gradskog naselja traje i danas. Novogradnje se ne zaustavljaju pred zidinama. One se javljaju i unutar njih, naročito posle zemljotresa. Nekoliko porodičnih zgrada stvaraju precedan da se ovakav proces nastavi uz potrebne saglasnosti ili prećutno, svakako preustrojenja Urbanističkog projekta.

Na taj način principijelno pitanje odnosa staro-novo nije topografski ograničeno na područje van zidina, već se nametnulo i Starom Gradu, kao donekle svršena činjenica. Jer, mora se u normalnom redosledu prvo naći i odgovoriti na pitanje: da li se u Starom Gradu uopšte može dozvoliti novogradnja; ako principijelno može, na kojim mikrolokacijama i sa kojim uslovima za oblikovanje, primenu materijala i dr.

U neposrednom susedstvu sa teško oštećenim i napuštenim starim kamenim kućama novogradnja se teško može opravdati kao rešavanje egzistencijalnih pitanja stanovanja. U sklopu obnove Starog Grada na planerskoj rang-listi prioriteta, pojam i praksa novogradnje bi se morali nalaziti na dnu lestvice. Oni su ipak među prvima, ne samo u projektnim elaboratima, već i na terenu. Verovatno da bi neke novosagrađene kuće mogle izdržati normalne kriterijume s obzirom na projektovane oblike i solidnost gradnje.

Problem ovde nije toliko u domenu arhitekture koliko urbanizma istorijskog i savremenog. Slobodne neizgrađene čestice su

rezervati za istraživanja najstarijih graditeljskih slojeva. Takođe, to su potencijalni prostori zajedničkog korišćenja, obrađenog zelenila i sl.

Neke stare kule i bedemi zarobljeni su zgradama čija je vrednost jedino ekonomska. Pravač rešavanja trebalo bi da bude oslobađanje starih utvrđenja od bezobzirno lociranih kuća. Normalno da ceo tok otkrivanja i oblikovanja istorijskog lika Starog Grada mora da potraje zbog sredstava, amortizacije nekih bezvrednih objekata i drugih razloga. Bitno je pritom da se ovom inače teškom i sporom uređivačkom poduhvatu ne dodaju objekti i postupci koji sve komplikuju.

Stari Grad ne može više biti slobodan u prostoru i okružen samo morem i motivima prirode. Ali ne mora na drugoj strani biti prepušten neumoljivom valu gradnje i korišćenja svake stope slobodnog tla. Međuprostori se u ovakvom i u sličnim slučajevima mogu oblikovati zelenim cezurama i nižim gradnjama u zaštićenoj zoni koja je šira od fizičkih granica Starog Grada.

Školski trg
 1:500
 1:1000
 1:2000
 1:5000
 1:10000
 1:20000
 1:50000
 1:100000

tematski prikaz

ARHITEKTONSKA VILBERZALICA
 FIZIKE ISTRUČIOCI

tabela: 06

legenda:

- ZONIRANI OBRNOI KONTAKTI
- ZONIRANE STORJE
- ZONIRANI ZA KATASTRALNE
 IZMENE NA VEŠEĆIM STORJAMA
 (ZONIRANJE)
- IZVORNI GRAĐEVNI KONTAKTI
 I ZONIRANJE OBRNOI KONTAKTI
 (ZONIRANJE)
- IZVORNI GRAĐEVNI KONTAKTI
 (ZONIRANJE)
- IZVORNI GRAĐEVNI KONTAKTI
 (ZONIRANJE)
- IZVORNI GRAĐEVNI KONTAKTI
 (ZONIRANJE)
- IZVORNI GRAĐEVNI KONTAKTI
 (ZONIRANJE)

urbanistički projekat
**STARI
 GRAD**
HERCEG NOVI

1:500

Šifra	Opis
1	IZVORNI GRAĐEVNI KONTAKTI
2	ZONIRANI OBRNOI KONTAKTI
3	ZONIRANE STORJE
4	ZONIRANI ZA KATASTRALNE IZMENE NA VEŠEĆIM STORJAMA (ZONIRANJE)
5	IZVORNI GRAĐEVNI KONTAKTI I ZONIRANJE OBRNOI KONTAKTI (ZONIRANJE)
6	IZVORNI GRAĐEVNI KONTAKTI (ZONIRANJE)
7	IZVORNI GRAĐEVNI KONTAKTI (ZONIRANJE)
8	IZVORNI GRAĐEVNI KONTAKTI (ZONIRANJE)

tematski prikaz
VALNIZACIJA

tabela: 10

legenda:

- ☐ postojeće zgrade (preko 100 m²)
- ☐ postojeće zgrade (do 100 m²)
- ☐ postojeće zgrade (do 50 m²)
- ☐ postojeće zgrade (do 20 m²)
- ☐ postojeće zgrade (do 10 m²)
- ☐ postojeće zgrade (do 5 m²)
- ☐ postojeće zgrade (do 2 m²)
- ☐ postojeće zgrade (do 1 m²)
- ☐ postojeće zgrade (do 0,5 m²)
- ☐ postojeće zgrade (do 0,2 m²)
- ☐ postojeće zgrade (do 0,1 m²)
- ☐ postojeće zgrade (do 0,05 m²)
- ☐ postojeće zgrade (do 0,02 m²)
- ☐ postojeće zgrade (do 0,01 m²)
- ☐ postojeće zgrade (do 0,005 m²)
- ☐ postojeće zgrade (do 0,002 m²)
- ☐ postojeće zgrade (do 0,001 m²)
- ☐ postojeće zgrade (do 0,0005 m²)
- ☐ postojeće zgrade (do 0,0002 m²)
- ☐ postojeće zgrade (do 0,0001 m²)
- ☐ postojeće zgrade (do 0,00005 m²)
- ☐ postojeće zgrade (do 0,00002 m²)
- ☐ postojeće zgrade (do 0,00001 m²)
- ☐ postojeće zgrade (do 0,000005 m²)
- ☐ postojeće zgrade (do 0,000002 m²)
- ☐ postojeće zgrade (do 0,000001 m²)
- ☐ postojeće zgrade (do 0,0000005 m²)
- ☐ postojeće zgrade (do 0,0000002 m²)
- ☐ postojeće zgrade (do 0,0000001 m²)
- ☐ postojeće zgrade (do 0,00000005 m²)
- ☐ postojeće zgrade (do 0,00000002 m²)
- ☐ postojeće zgrade (do 0,00000001 m²)

1:500

urbanistički projekat
STARI GRAD
HERCEG NOVI

IZDAVANJE		PROJEKTOVANJE	
BR.	NAZIV	IMENA	POSREDOVANJE
1	PROJEKAT
2
3
4
5
6
7
8
9
10

1:500	1:1000	1:2000	1:5000	1:10000
-------	--------	--------	--------	---------

tematski prikaz:
 STARI GRAD
 HERCEG NOVI

tabela: 17

legenda:

- urbanistički projekat
- postojeće zgrade
- planirane zgrade
- postojeće ulice
- planirane ulice
- postojeće reljefne linije
- planirane reljefne linije
- postojeće vodene površine
- planirane vodene površine
- postojeća zelenila
- planirana zelenila
- postojeća infrastruktura
- planirana infrastruktura

urbanistički projekat
STARI GRAD
 HERCEG NOVI

M 1:500

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1:500	1:1000	1:2000	1:5000	1:10000	1:20000	1:50000	1:100000	1:200000	1:500000

Datum: 1978. godine
 Izradio: M. Stanić
 Mjerilo: 1:500
 Projekt: Urbanistički projekt
 Mesto: Herceg Novi
 Broj: 100/1978

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----

<p>tematski prikaz:</p> <p>1978/1979. 100/1978</p> <p>DIRIGOVANJA</p>	<h2>tablica: 18</h2>	<p>legenda:</p> <p>KAMEN</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ KAMEN □ KAMEN △ KAMEN ▲ KAMEN <p>DRUGI</p> <ul style="list-style-type: none"> ○ DRUGI ○ DRUGI ○ DRUGI ○ DRUGI ○ DRUGI ○ DRUGI ○ DRUGI 	<p>urbanistički projekat</p> <h1 style="text-align: center;">STARI GRAD</h1> <p style="text-align: center;">HERCEG NOVI</p> <p style="text-align: center;">Mjerilo: 1:500</p> <table border="1" style="width: 100%; font-size: small;"> <tr> <th>Redni broj</th> <th>Opis</th> <th>Šifra</th> </tr> <tr> <td>1</td> <td>...</td> <td>...</td> </tr> <tr> <td>2</td> <td>...</td> <td>...</td> </tr> <tr> <td>3</td> <td>...</td> <td>...</td> </tr> <tr> <td>4</td> <td>...</td> <td>...</td> </tr> <tr> <td>5</td> <td>...</td> <td>...</td> </tr> <tr> <td>6</td> <td>...</td> <td>...</td> </tr> <tr> <td>7</td> <td>...</td> <td>...</td> </tr> <tr> <td>8</td> <td>...</td> <td>...</td> </tr> <tr> <td>9</td> <td>...</td> <td>...</td> </tr> <tr> <td>10</td> <td>...</td> <td>...</td> </tr> </table>	Redni broj	Opis	Šifra	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Redni broj	Opis	Šifra																																		
1																																		
2																																		
3																																		
4																																		
5																																		
6																																		
7																																		
8																																		
9																																		
10																																		

Legenda
1. Stari grad
2. Novi grad
3. Stari grad
4. Novi grad
5. Stari grad
6. Novi grad
7. Stari grad
8. Novi grad
9. Stari grad
10. Novi grad

1:1	1:2	1:3	1:4	1:5	1:6	1:7	1:8	1:9	1:10
-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	------

tematski prikaz
postojeci stari objekti
čistoće slobodni površina

Tabela: 19

legenda:

- ▲ KALDRMA
- TRAVNIK
- ŽUTA TRAVA
- KAMENI PLOČI
- TERAZIJE
- LAKOŠI STUBOVI
- STUBOVI
- ALUZI
- SVOJI VRTOVI

urbanistički projekat
STARI GRAD
HERCEG NOVI

1:500

ŠIFRA	OPIS
1	STARI GRAD
2	NOVI GRAD
3	STARI GRAD
4	NOVI GRAD
5	STARI GRAD
6	NOVI GRAD
7	STARI GRAD
8	NOVI GRAD
9	STARI GRAD
10	NOVI GRAD

tematski prikazi
 postojeće stanovo

tabela: 20

legenda:

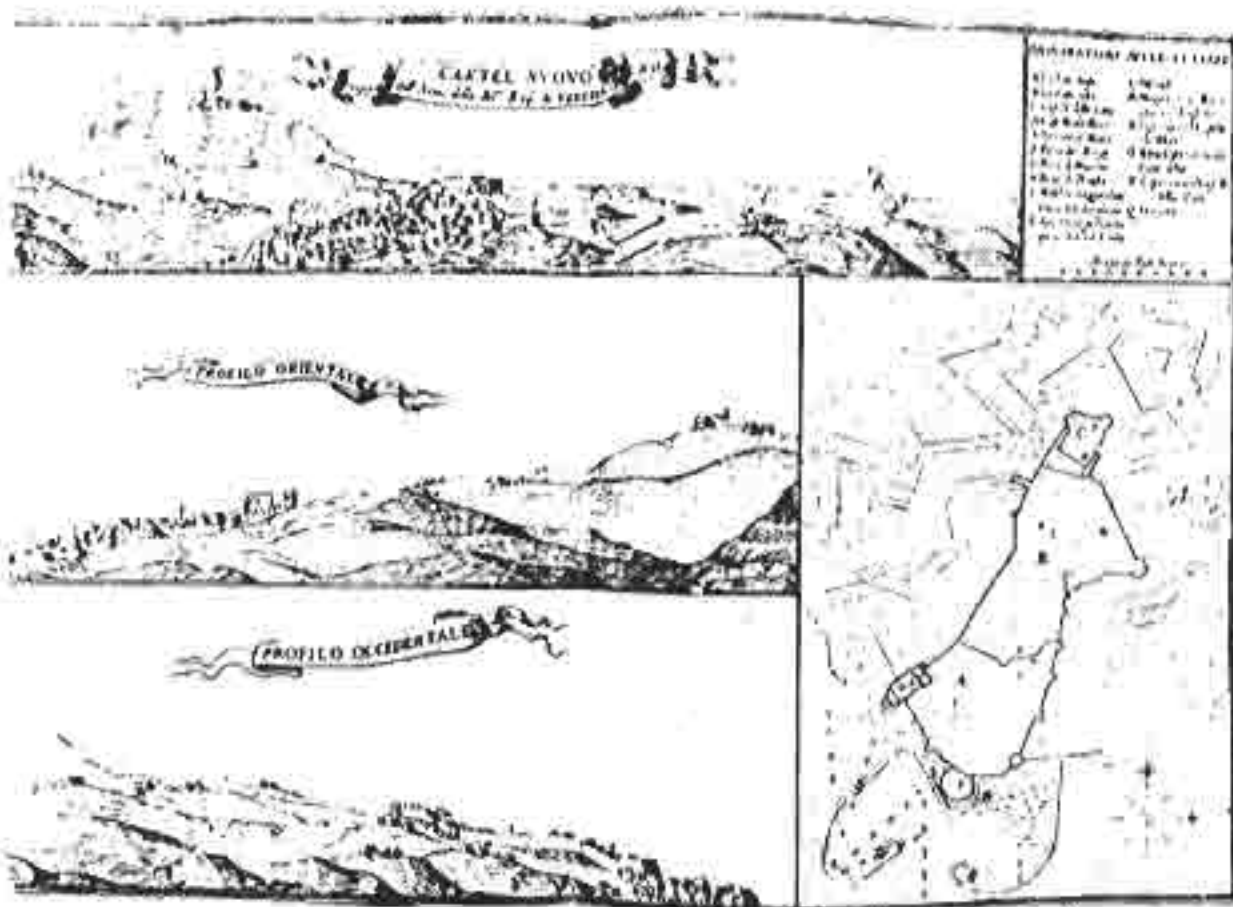
- postojeće stanovo
- postojeće stanovo
- stanovi
- stanovi - stari stanovi
- stanovi
- stanovi
- stanovi
- stanovi
- stanovi
- stanovi

urbanistički projekat
STARI
GRAD
BIŠĆANI
NOVI BIRJUNI

R 1 : 500

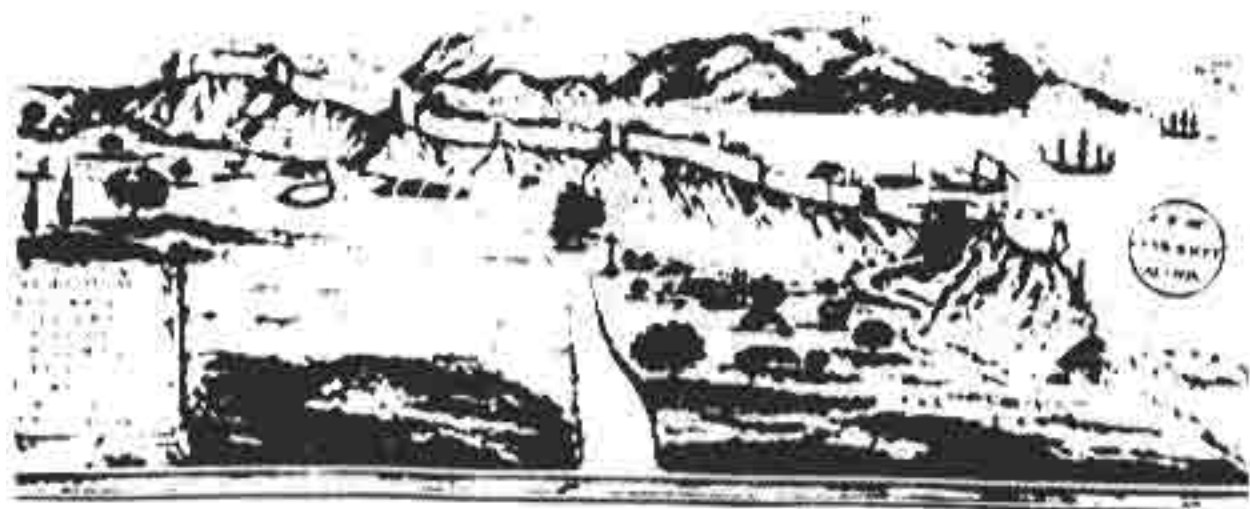

broj	opis	datum
1	urbanistički projekat	1971
2	urbanistički projekat	1972
3	urbanistički projekat	1973
4	urbanistički projekat	1974
5	urbanistički projekat	1975
6	urbanistički projekat	1976
7	urbanistički projekat	1977
8	urbanistički projekat	1978
9	urbanistički projekat	1979
10	urbanistički projekat	1980

Conquistato dall'Armata della Serenissima Repubblica di Venezia, l'anno 1687, Marciana Cod. It. VII-94 (10051) pag. 23 bis.

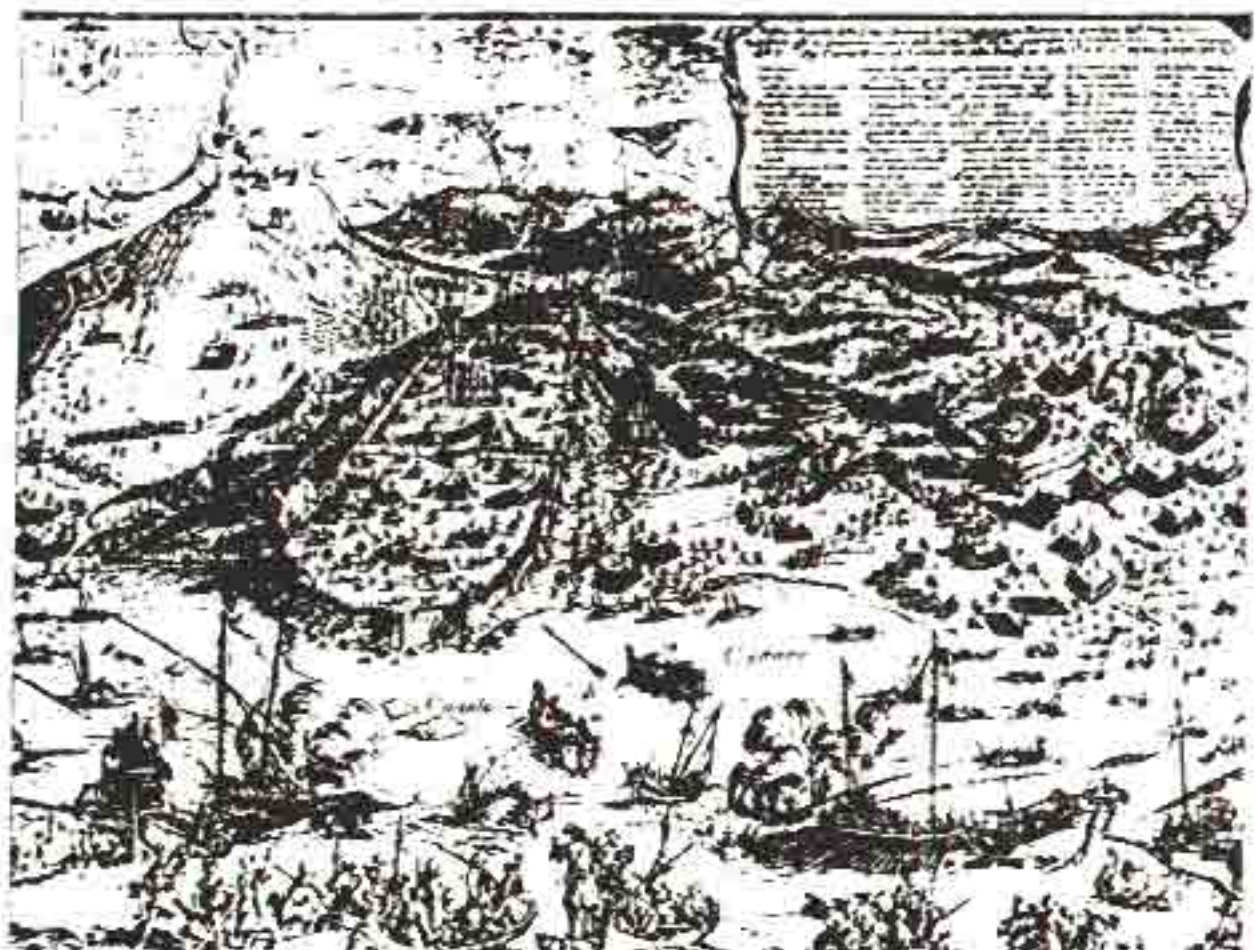
Veduta di CASTEL NUOVO di Maestro.

Veduta di Castel-Novo, parte di Maestro. Iz zbirke Zavičajnog muzeja u Herceg-Novom (17. vek).

Pianta di Castel Nuovo. 170(8) giugno. Museo Correr P. D. —C 845/9.

Napad Mlečana na turski grad 1687. godine. Iz zbirke Zavičajnog muzeja u Herceg-Novom.

Disegno topografico del canale di Cattaro, descritto del padre Coronelli in Venezia a l'anno MDCLXXVIII. Iz zbirke Zavičajnog muzeja u Herceg-Novom.

Castel Nuovo. Conquistato dall'Armi della Ser^{ma} Rep. di Venezia l'ano 168(7). Marciana COD.IT. VII-94 (10051)
pag 23 bis.

Na istom listu prikazani su osnova i tri izgleda: prema moru, istoku i zapadu. U desnom gornjem uglu je legenda: A. Donji grad (La Citta bassa), B. Gornji grad (La Citta alta), C. Kastel grada (Castello della Citta), D. Kastel mora (Castello da Mar), E. Kula uz more (Torrione al Marc), F. Vrata burga (Porta del Borgo), G. Vrata ka moru (Porta di Marina), H. Peraška vrata (Porta di Perasta), I. Velika džamija sada crkva sv. Jeronima (Moschea maggiore hora chiesa di S. Girolamo), K. Druga crkva frataru Kapucina posvećena sv. Franu (Altra Chiesa de Padri Capucini dedi-ta a S. Franco), L. Bolnica (Ospitale), M. Magacini municije u Kastelu (Magazini de Monizioni nel Castello), N. Cisterna u Kastelu mora (Cisterna nel Castello da Mar), O. Druga cisterna u Gornjem gradu (Altra cisterna nella citta alta), P. Cisterna u kastelu grada (Cisterna nel Castello della città), Q. Fontana.

1. Perspektivni prikaz prema moru. Grad posmatran sa jugoistoka, odozgo. Na istočnoj strani bedem sa nekoliko kula između toriona Sv. Ane i Sv. Jeronima. Ističu se oba kastela na stenovitim obroncima. Pri vrhu otvori za topove. Teritorija je podeljena poprečnim bedemom na dva dela (Gornji i Donji grad). U Gornjem gradu su dve džamije (na današnjem trgu i blizu poprečnog bedema).

2. Istočni profil. I ovde su označena dva minareta u Gornjem gradu. Od položaja Sv. Ana do Peraških vrata ucrtane su još četiri kule na bedemu koji ih spaja.

3. Između gradskih vrata i donjeg kastela nema kula.

Izgled grada sa zapadne strane. (17 vek?).

Veduta di Castel Novo dalla parte di Maestro.
Iz zbirke Zavičajnog muzeja u Herceg-Novom.

Na gradskom zidu između dva kastela ima nekoliko kula. Ističe se ona iznad vrata. Prema Forte Mare pri vrhu su otvori za topove.

Širok put vodi prema kopnenim vratima. Drugi bliže obali krivolinijske trase penje se do lučkih vrata. Na prostoru van grada nekoliko rasutih objekata.

Herceg-Novi početkom 18. veka.

Pianta di Castel Novo. 170 (8 ?) giugno.
Museo Correr P.D.—C 845/9.

Plan grada unutar zidina. Ucrtan perimetar sa kulama i kortinama. Osnovna vodovodna mreža. Pojedinačno su prikazane važnije građevine, a ostali blokovi okvirnim linijama.

Donji grad označen kao Citadella. Kastel kao Fortezza da sopra. Forte Mare-Castel da Marina. Polubastion uz more — Batteria di Mare. Kružna kula na jugoistočnom uglu — Torrión di S. Ana. Kula-bastion na uglu istočnog utvrđenja ima naziv Torre di S. Gir^{mo}. Potkovičasta kula iznad gradskih vrata obeležena je sa Torrión. Od gradskih vrata naznačena su kopnena-Porta di terra, lučka-Porta di Marina, kao i Peraška-Porta di Perasto.

Na trgu je objekat pravougaone osnove na kojoj je upisano Domo. Ima centralni prostor kvadratne osnove sa tremom na zapadnoj strani.

Uz ugao sa južne strane između kvadratne osnove i trema mali kvadrat označava možda položaj zvonika — verovatno nekadašnjeg minareta koje je pripadalo džamiji pretvorenoj u crkvu.

Južno od trga između dve ulice je prostran kompleks zgrada, kome nije ucrtana unutrašnja podela. Na parceli piše: Palazzo dell' E^{mo} Proveditore-palata Providura. Istočno od ove građevine i sa druge strane ulice nalazilo se kupatilo (Bagno).

Sa gornje strane podeonog bedema je krupna građevina — džamija (piše Moschea). Ispod pomenutog bedema je bolnica — Spedale. Na položaju samostana je grupa zgrada i tekst: Cappucini.

Prema središtu Donjeg grada (Citadella), na položaju gde se ulice ukrštaju nacrtana je osnova građevine u kojoj je izgleda zapisano: Moschea vecchia (stara džamija). Ima orijentaciju kao i džamije u Gornjem gradu.

U jugoistočnom delu Donjeg grada nalazila se pekara (Forno).

Plan je posvećen osobito prikazu vodovodne mreže koja ima dva izvorišta: jedno je Karača, a drugo van grada. Oba ova toka spajaju se kod baterije uz more-Mezzaluna.

Delimični prevod legende:

A. Fontana Sv. Klare sa vodovodom građenim iznova, koji (ističe) u more kod Baterije.

C. Fontana na trgu povezana vodovodom E koji nastavlja podeljen na dva ogranaka.

FF. Vodovodne školjke (vaschi) istočnog ogranaka fontane na trgu koji se obnavlja za potrebe palate Providura.

GG. Zapadni ogranak koji snabdeva posadu i Kastel uz more.

L. Bunar za kišni i izvorišnu vodu.

NN. Palisade podignute odmah nakon rušenja bedema.

LMN. Mesto unutar koga su sve kuće ostale opustošene.

Herceg-Noví u 17. veku.

Iz zbirke Zavičajnog muzeja u Herceg-Novom.

Mlečani napadaju turski grad sa kopna i mora 1687. god. Detaljno je prikazan odbrambeni pojas sa tvrđavama. Po sredini je poprečni zid na kome su dvojna vrata prema krajevima. Uz more je istaknut polubastion (Mezaluna). U središtu grada nacrtane su dve džamije jedna iznad druge odvojene neizgrađenim međuprostorom. Nad poprečnim zidom je veći dijagonalno orijentisan objekt iznad polubastiona. U blizini ove građevine je druga sa nadgradnjom nalik na kube (?).

Uz obalu pod tvrđavom nalazi se veliki objekt izduženog gabarita, na čijoj se sredini diže deo poput kule, kroz čije se prizemlje ulazi u ograđeni prostor. Od kraja ove zgrade do potkovičaste kule uz kopnena vrata je stenovit tercen pod zidinama, sa stazom ispred.

Boka Kotorska 1688.

Disegno topografico del canale di Cattaro, descritto del padre Coronelli in Venezia a l'anno MDCLXXXVIII.

Iz zbirke Zavičajnog muzeja u Herceg-Novom.

Karta Boke Kotorske sa nazivima gradova, ostalih naselja i lokaliteta, crkava i manastira. Detaljnije su prikazane strukture Herceg-Novog, Risna, Perasta, Kotora.